

OLE KRARUP

Den juridiske virksomhed

Hans Reitzels Forlag

Den juridiske virksomhed

© copyright Ole Krarup og

Hans Reitzels Forlag A/S,

København 1987.

Omslag: Søren Bloch

Omslagsfoto: Politikens Presse Foto

Ekstern redaktion: Agnete Diderichsen og

Birgitte Rahbek

Tryk: Special-Trykkeriet Viborg a-s

Printed in Denmark 1987

ISBN 87-412-3956-3

Alle rettigheder forbeholdes. Mekanisk, fotografisk eller anden gengivelse af eller kopiering fra denne bog eller dele deraf er *kun* tilladt i overensstemmelse med overenskomst mellem Undervisningsministeriet og Copy-Dan. Enhver anden udnyttelse er uden forlagets skriftlige samtykke forbudt ifølge gældende dansk lov om ophavsret. Undtaget herfra er korte uddrag til brug i anmeldelser.

Indhold

KAPITEL I: HVAD ER »RET«?

1. Foreløbig bestemmelse af retsbegrebet	7
2. Det borgerlige samfunds ret: Lighed og frihed	10
3. Hvad betyder »ret«?	14
4. Retskilder og afgørelsesmyndighed	16
5. Forskellige slags retsregler	19

KAPITEL II: RETSSYSTEMET

6. Den offentlige ret	23
7. Privatret. Markedets og lønarbejdets ret	32
8. Straffesystemet	42

KAPITEL III: RETFÆRDIGHEDSIDEOLOGIEN

9. Rettens teknik	49
10. Den juridiske metode	55
11. Retfærdighedsbilleder	68

KAPITEL IV: RETTENS KLASSEAFHÆNGIGHED

12. Styrer retten samfundsudviklingen – eller styrer samfundsudviklingen retten?	76
13. Det borgerlige retssystems klassekarakter	79
14. Hvordan fungerer retsvæsenets klasseafhængighed?	86

KAPITEL V: RETSVÆSENETS FUNKTIONÆRER

15. Juridisk uddannelse og retsvidenskab	98
16. Retsvæsenets magthierarkier	111
17. Magthierarkiernes funktionsmåde og samspil	124

Efterskrift: Og hvad så?...	131
-------------------------------------	-----

LITTERATUR	136
----------------------	-----

REGISTER	139
--------------------	-----

KAPITEL I

Hvad er »ret«?

1. Foreløbig bestemmelse af retsbegrebet

Retten synes at være med som en uundværlig følgesvend i sammenhænge hvor mennesker virker sammen. Samfund og lov, stat og ret er tvillingepar der går hånd i hånd, tilsyneladende som en slags social naturlov der virker lige så uafvendelig som de lovmæssigheder der bestemmer menneskers biologiske udviklingsbetingelser. Det er derfor ikke sært at retsteoretikere og filosoffer i tidens løb har ført – og stadig fører – hårdnakkede diskussioner om rettens væsen, betydning og funktion. Retsbegrebet er så at sige indbefattet i samfundsbegrebet.

Hvad lov og ret egentlig betyder, er et spørgsmål der levende optager mennesker langt udover den snævre fagkreds; alle kommer på et eller andet tidspunkt, direkte eller indirekte, i forbindelse med retssystemet. Retsvæsenet er hele tiden nærværende og er med til at bestemme både vores livsbetingelser og vores forestillinger.

Men hvordan hænger retsvæsenet egentlig sammen? Hvilke funktioner udøves gennem retten? Hvilken samfundsmæssig betydning har retsvæsenet – og hvor går grænsen mellem ret og politik? Er retten rationel og velovervejet? Er retten et gode – eller er retten et skjult udtryk for klasseherredømme og manipulation?

Man kommer ikke ret langt i nogen forståelse af retsbegrebet hvis man går ud fra at der skulle findes et *almengyldigt* retsbegreb der skal dække alle forskellige historiske samfund og alle områder. Det er svært at finde en fællesnævner for det moderne industrisamfund i Vesteuropa, middelaldersamfundet, de antikke (slave)-samfund, østeuropæiske samfund, afrikanske stammesamfund (og andre »primitive« samfund). Men et lille stykke kan

man komme.

Der er to – sammenhængende – ydre fællestræk der muliggør en sammenligning mellem disse meget forskelligartede typer af samfund; nemlig for det første tilstedeværelsen af *regler* der bestemmer samfundsmedlemmernes indbyrdes adfærd; og for det andet tilstedeværelsen af samfundsmæssige *organer* der endeligt afgør hvad der anses for »ret« i overensstemmelse med reglerne. Ganske vist savner man en *ydre lighed* mellem f.eks. et stammesamfund og det danske samfund i 1980'erne. »Reglerne« kan fremgå af tradition og overlevering, men de kan også være vedtaget af en forsamling i overensstemmelse med bestemte former; og *organerne* til konfliktløsningen kan være meget forskelligartede, det kan være en folkeforsamling, det kan være en høvding eller det kan være en specielt uddannet dommerstand.

Denne bredere beskrivelse efterlader en glidende overgang mellem *retsregler* og *moralske* regler som ikke håndhæves i noget organiseret system men alene finder udtryk i omverdenens misbilligelse og/eller egne psykiske reaktioner.

Uanset at de ydre forskelle mellem de forskellige samfundstypers retsbegreber er mere påfaldende end lighederne kan man – rent teoretisk – stille alle de nævnte »retssamfund« op som kontraster til den rene, utilslørede *magtudøvelse* i et samfund hvis eksistens ikke bygger på samfundsmedlemmernes afhængighed af regler eller traditioner der forvaltes af domstole eller andre konfliktløsningsorganer; adfærden bestemmes af et despotisk diktat.

Denne modsætning er som sagt et teoretisk billede, selv om det har, og historisk har haft stor politisk og agitatorisk betydning at samfundet styres »by law, not by men«, som ophavsmændene til USA's forfatning proklamerede. Der findes næppe noget samfund hvis grundlag bygger på 100 % frivillig tilslutning; og heller næppe noget der bygger på 100 % tvang. Forskellen mellem retssamfundet og magtsamfundet er en gradsforskel. Men modsætningen kan bruges til at illustrere nogle grundtræk i retsbegrebet, nemlig tilstedeværelsen af et *afgørelsessystem på basis af eksisterende regler*.

Helt abstrakt bestemt har den retlige adfærdsregulering to grundlæggende funktioner.

For det første er det retsvæsenets opgave at skride ind over for samfundets *afvigere*, navnlig gennem anvendelse af straf. Dette kaldes rettens undertrykkende (repressive) funktion. Hvad »afvigere« dækker, afhænger af retssystemet selv. Jo snævrere normaliteten defineres, des mere ufrit og undertrykkende (repressivt) er retssystemet.

Den anden funktion er retten som formidler af samfundsmedlemmernes oplevelse af det *samfundsmæssige fællesskab*. Denne funktion – som i de forskellige samfundstyper kan være mere eller mindre veludviklet – har fundamental betydning, ikke mindst i nutidens samfund. Det hænger sammen med den elementære iagttagelse at et samfund ikke kan fungere uden et vist minimum af grundlæggende værdier og idealer der er fælles for størsteparten af samfundets medlemmer. Man skal ikke blot tale samme sprog og altså bogstaveligt forstå hinandens udsagn; hvis ikke medlemmernes livsudfoldelse desuden beherskes af en grundlæggende fællesskabsfølgelse, vil samfundet falde fra hinanden. En sådan oplevelse af fælles identitet er i århundredernes løb fremelsket gennem religiøse og nationalistiske symboler; men i det moderne samfund (det borgerlige samfund, jfr. afsnit 2) næres den først og fremmest af de fælles retsforestillinger; disse forestillinger om retten kaldes den retlige *ideologi*: Oplevelsen af retten som *retfærdig*, som igen betinger at den enkelte opfatter sig selv som et fuldgyldigt samfundsmedlem og ikke oplever retssystemet som et undertrykkelsesapparat. Denne retlige ideologi suppleres i dag af en økonomisk domineret ideologi, som det beskrives i afsnit 6.

Med andre ord er samfundets funktionsdygtighed til en vis grad betinget af at de grundlæggende regler i samfundet har bred *tilslutning* og i hovedsagen efterkommes *frivilligt*; derfor er det en statsopgave at fremme lovydigheden som bevirker at folk frivilligt overholder de gældende regler og omvendt forstærke det moralske pres på normbrydere. »Lov er lov, og lov skal holdes«.

2. Det borgerlige samfunds ret: Lighed og frihed

Den meget almene beskrivelse af retsbegrebet der er givet i afsnit 1 rummer en foreløbig orientering. Men den kan ikke bruges til at forklare retten i en bestemt konkret samfundstype, f.eks. det moderne danske samfund. Det er langt mere nærliggende at forestille sig at det nugældende danske retssystem kan forklares i sammenhæng med samfundets grundlæggende – økonomiske – funktionsmåde, på baggrund af traditioner og udviklingsforløb og i sammenligning med andre beslægtede retssystemer. Retsbegrebet er – som andre samfundsmæssige begreber – først og fremmest anvendeligt hvis det knyttes til bestemte konkrete samfundstyper. Retsbegrebet er *historisk*.

Den »ret« der praktiseres i stammesamfundet eller i oldtidens slavesamfund eller i det europæiske middelaldersamfund er fundamentalt forskellig fra den »ret« der kendes i det moderne kapitalistiske samfund; og dette retsbegreb er igen forskelligt fra f.eks. et socialistisk retsbegreb. Hovedsagen i denne bog er det retsbegreb der kan forklare det retssystem der hersker i Danmark, dvs. det borgerlige samfunds retsbegreb.

Det mest iøjnefaldende i dette retsbegreb er at retssystemet grundlæggende bygger på at samfundets retsregler gælder *lige- ligt for alle*. Denne retsforestilling er historisk temmelig ny. Vi skal ikke længere end nogle få århundreder tilbage for at finde et fundamentalt anderledes retsbegreb. Før landboreformerne i 1700-tallet herskede der ikke nogen ret i den betydning vi kender i dag: som retsregler der gælder ensartet for alle. Størsteparten af befolkningen fungerede i landbruget, og størstedelen af landboerne var igennem mange århundreder ikke underlagt noget regelsystem der bestemte den enkeltes rettigheder og pligter i et *almindeligt* gældende system. Langt de fleste var underlagt en lensmand eller herremand som selv – eller ved hjælp af sin ridefoged – udøvede en helt suveræn og temmelig ukontrolleret magt over den enkelte, hoveribonden eller fæstebonden.

Enhver tale om *lighed for loven* i form af et regelsystem der

skulle gælde ens for *alle* – med ligestilling af herremand og fæstebonde – og et *upartisk processystem*, var absurd. Tværtimod. Uligheden var sat i system.

I byerne herskede der en noget større regelbundethed, f.eks. fandtes der i mange århundreder temmelig faste regler for de forskellige håndværkeres virksomhed. Men heller ikke byerne var styret af noget almindeligt – ens for alle gældende – regelsystem. Reguleringen af håndværksvirksomheden var lagt i hænderne på laugene som selv – omend med kongelig godkendelse – bestemte vilkårene for erhvervsudøvelse inden for de forskellige håndværk; og hvert enkelt laug byggede direkte på en erklæret ulighed mellem på den ene side mestrene og på den anden side svende og lærlinge.

Anderledes udtrykt: I europæisk retshistorie var »ret« i mange århundreder i hovedsagen de besiddende mindretals ret. Flertallets manglende besiddelse korresponderede med en omfattende retsløshed. Dette ændres principielt i det borgerlige samfunds ret.

Når der i denne bog tales om »det borgerlige samfund« tænkes der (i overensstemmelse med almindelig sprogbrug) på det samfundsmønster som blev skabt i Europa gennem 17- og 18-hundredetallet, først i England siden på kontinentet. Det kaldes borgerligt fordi det var borgerstandens – købmandsstandens og handelsselskabernes og den fremvoksende industris – idéer og praksis der prægede samfundets udformning efter – nogle steder – blodige opgør med de adelige (feudale) magthavere.

Om de dybereliggende årsager til borgerskabets fremgang på adelens bekostning henvises til den historiske litteratur. Blandt faghistorikere er der i dag i alt væsentligt enighed om at hovedårsagen må søges i de voldsomme ændringer i produktivkræfterne på baggrund af den begyndende industrialisering og den enorme vækst i verdenshandelen som dels var betinget af, dels bidrog til den industrielle udvikling. Borgerskabet erobrede, først i England, siden på kontinentet, den økonomiske, og sidenhen den politiske magt i samfundet. Den borgerlige ret blev skabt i borgerskabets billede.

Et hovedelement i den borgerlige ret var netop det *lighedsbegreb* som var utænkeligt under den feudale produktionsmåde. I kombination med et krav om *økonomisk frihed* blev lighedskravet de borgerlige revolutioners bannermærke.

Såvel ligheden som friheden er betydningsfulde elementer i det borgerlige retsbegreb. Ophævelsen af privilegier, stavnsbånd og hoveriarbejde og – senere – næringsprivilegier var en virkeliggørelse af den borgerlige rets idealer om lighed og frihed. Disse begreber er det retlige modstykke til den dengang herskende økonomiske filosofi, liberalismen, troen på markedskræfternes frie spil.

I modsætning til det feudale samfundssystem – hvis retsforhold er stive og uforanderlige – bygger det borgerlige samfunds ret på *kontraktsfrihed*, dvs. ret til for enhver at afslutte kontrakter af det indhold parterne selv finder bedst stemmende med deres interesser. Og kontrakter, dvs. frie aftaler, kan kun indgås mellem lige og frie personer.

I afsnit 1 blev det fremhævet at rettens fundamentale funktioner er

(1) at reagere over for afvigere med tvang,

(2) at formidle en fællesskabsideologi.

Hertil kommer så i det borgerlige samfunds ret

(3) at sikre økonomisk frihed på grundlag af et ens for alle gældende regelsystem.

Dette korte historiske rids er udgangspunktet for de følgende beskrivelser af det danske retsvæsen og diskussionerne af rettens betydning. Det skal ikke skjules at det historiske udviklingsforløb der er omtalt her, er omfattende og kompliceret. Om de her forbigåede nuancer henvises til den historiske litteratur. På en lang række punkter har overgangene været gradvise.

Den grundlæggende ændring af retten der er tale om – etab-

leringen af det borgerlige samfund – har først og fremmest vist sig som en gevinst for borgerskabet selv, dvs. for forretningsmænd og industriherrer. Diskrimination og ufrihed for kvinder trivedes fortsat; og for andre klasser forblev ligheden og friheden tomme ord; f.eks. var adskillige hundredetusinder af medhjælpere i kraft af tyendeloven helt frem til 1921 stort set retsløse i forhold til husbondens uidskrænkede magtbeføjelser.

Og for samfundets store flertal rummer ejendomsretten og kontraktsfriheden ikke nogen reel frihed, men blot en ny form for tvang, nemlig til at sælge – hvis ellers der er købere – deres eneste aktiv, arbejdskraften, på vilkår der kan betyde at ligheden og friheden forbliver en parodi som i Anatole France's bekendte ironiske sentens:

»Loven forbyder i sin majestætiske stræben efter lighed såvel den rige som den fattige at sove under broerne, at tigge på gaderne og stjæle brød«.

Som i mange andre historiske brudsituationer har det været en hovedopgave for den klasse der erobrede den politiske magt – i vores tilfælde borgerskabet – at fremstille sine særlige interesser som *almene*, dvs. gyldige for alle samfundets enkeltindivider.

Men allerede i det borgerlige samfunds tidligere udviklingsfaser voksede klassemodsætningerne mellem ejerne af produktionsmidlerne og sælgerne af arbejdskraften til produktionen, dvs. lønarbejderklassen. Der vil i bogen blive givet en række eksempler på disse modsætninger. Her skal det blot understreges at modsætningerne kun i begrænset omfang har kunnet udjævnes i kraft af de tre her nævnte funktioner. Man kan således tilføje en fjerde funktion – som allerede ligger indirekte i de tidligere omtalte, men som får stigende direkte betydning, nemlig

- (4) at forlige og, om nødvendigt, udrydde, neddæmpe, forklæde eller skjule modsætningerne – særlig klassemodsætningerne – i samfundet.

Der er dem der hævder at denne funktion er den vigtigste fordi modsætningen mellem kapitalejere og lønarbejderklassen – eller med andre ord klassekampen – udgør den vigtigste kilde til forståelse af den borgerlige ret. Herom nærmere i kapitel IV.

3. Hvad betyder »ret«?

Den borgerlige rets lighedsbegreb har, som tidligere berørt, en vigtig illusionsskabende – ideologisk – funktion. Men alle er alligevel på det rene med at den borgerlige rets lighedsbegreb ikke betyder at alle i det danske samfund har lige andel i samfundets goder og fordele.

At den ydre lighed kan dække over en indre reel ulighed viser sig i at »ret« ikke blot betyder *retsregler*, – den såkaldte »objektive ret« – som udledes af de såkaldte »retskilder«, særlig af lovgivningen (afsnit 4). »Ret« kan også betegne en særlig fordel der tilkommer enkeltpersoner: Ejendomsret og arveret er eksempler på denne betydning – som juristerne kalder *subjektiv ret*, eller blot »rettighed«.

Men det siger sig selv at den der er arving til en millionformue eller som ejer en produktionsvirksomhed har en »ret« af en ganske anden karakter end den der har arveret efter sin uformuende forældre eller kun har ejendomsret til private ejendele.

Når disse privilegier alligevel betegnes som »ret«, er det naturligvis udtryk for at også den borgerlige ret giver særfordele og privilegier til enkeltpersoner på andres bekostning. Men det særlige ved den borgerlige ret til forskel fra f.eks. den feudale er at den borgerlige ret er *foranderlig*: Den uformuende lønarbejder kan – teoretisk set – blive ejer af en produktionsvirksomhed, mens fæstebondens muligheder for at overtage baronens rettigheder kun kunne tænkes som en ironisk spøg hos Holberg.

Disse to former for »ret«, den subjektive og den objektive kædes sammen af en tredje betydning: Betegnelser som *byret*, *landsret*, *højesteret*, *boligret*, *arbejdsret* osv. er betegnelser for

særlige statsapparater, nemlig *domstole*, som tiltales – ærbødigt – med »Høje *ret*«.

Når en domstol har truffet en afgørelse – afsagt en dom eller en kendelse – siger man at »*retten* har talt«.

Denne sprogbrug viser en vigtig sammenhæng mellem de forskellige betydninger af retsbegrebet. Sprogbrugen afslører den forestilling at både *retsreglerne* – den objektive ret – og særfordelene – den subjektive ret – finder udtryk i domstolenes afgørelser. Domstolene er *retfærdige* i den forstand at de anvender og håndhæver de objektive retsregler der gælder i samfundet. Dette retfærdighedsbillede har altid været knyttet til det borgerlige samfunds ret. De første filosoffer og teoretikere der beskæftigede sig med retsapparaterne i det borgerlige samfund fremhæver samstemmende at dommeren blot er lovens virkeliggørelse. Han er »den mund der udtaler lovens ord«, skrev den franske oplysningsfilosof Montesquieu; og den engelske filosof Francis Bacon understregede at domstolenes opgave ikke er at *skabe* ret, men at udtale hvad der *er* ret. Heraf glosen »jurisdiktion« der på flere sprog er den almindeligt anvendte betegnelse for en domstols magtområde. – Ordet er sammensat af *juris* (af det latinske *jus* = ret) og *diction* (af det ligeledes latinske *dicere* = sige).

Dette billede af dommerens rolle fortæller os at dommeren er objektiv og upartisk; dommen er politisk neutral, hans opgave er alene at finde og udsige retten. Som en besværgelse gentages billedet i hver eneste dom der afsiges den dag i dag med indledningsformularen: »*Thi kendes for ret*«.

Men billedet svarer dårligt til virkeligheden. Det forekommer ofte at danske domstole træffer politiske afgørelser fordi loven overlader et *skøn* til dommeren eller fordi lovens regler er skrevet uklart eller vagt og derfor skal fortolkes. Dette forklares og uddybes i afsnit 10.

Men det billede der ligger i sprogbrugen – af dommeren som retfærdig – har en vigtig ideologisk betydning; det tjener til at befæste opfattelsen af domstolene som objektive og retfærdige. Dette retfærdighedsbillede viser direkte hen til en fjerde betydning af glosen »ret« – nemlig netop betydningen »retfærdig-

hed«. At betegne noget som »ret og rimeligt« er det samme som at appellere til nogle retfærdighedsnormer af højere moralsk gyldighed. At »vælge det rette« er det samme som at træffe en retfærdig afgørelse. »Ret« og »Retfærdighed« smelter sammen. Ret *er* retfærdighed.

Alt dette er med til at sikre en nimbus om retsbegrebet som på forhånd gør det vanskeligt overhovedet at kritisere retten, endsi- ge domstolene. »Retten« fungerer som et symbol på de samfundsmæssige fællesværdier som tidligere tider forsøgte at sikre, i middelalderen ved hjælp af Gud, senere ved hjælp af Konge og Fædreland. At kritisere retten betragtes som en slags forræderi mod højere nationale værdier – næsten i klasse med gudsbe- spottelse og landsforræderi.

Denne betydningsfulde sammenhæng mellem ret og retfær- dighed beskrives og diskuteres nærmere i kapitel III.

4. Retskilder og afgørelsesmyndighed

Den formelle model for det borgerlige demokratis retsadmini- stration er tvedelt:

- (1) De almene regler bestemmes af den demokratisk valgte *folke- repræsentation*.
- (2) Den konkrete håndhævelse er lagt i hænderne på *uafhængige domstole*.

I mange retssamfund er det forekommet – og forekommer sta- dig – at dommeren træffer sine afgørelser på grundlag af tradi- tion eller sædvane, altså uden at der findes en skreven regel. I Europa har man i mange århundreder brugt den såkaldte *sædva- neret* – dvs. de »retsgrundsætninger« der har passet til den pågældende samfundstype – til at begrunde domstolenes afgø- relser.

Sådanne *uskrrevne retskilder* er særlig forekommet i England

under betegnelsen common law – som fortsat den dag i dag udgør et væsentligt grundlag for domstolenes virksomhed både i England og i de tidligere britiske kolonier.

Anvendelse af sådanne uskrevne retskilder forekommer også på det europæiske kontinent, også i dagens Danmark. Men langt de vigtigste retsgrundlag for dommeren er i dag *skrevne regler*.

Det danske system er nærmere fastlagt i *grundloven* der fastslår at den *lovgivende magt* – altså magten til at udstede almindelige retsregler – tilkommer Folketinget og kongen (dvs. regeringen) i forening. På basis af grundlovens regel udstedes der hvert år et trecifret antal love der offentliggøres i en statslig publikation, *Lovtidende*. Ved hvert års udløb samles de udsendte love i indbundne bøger som kan ses efter på de fleste kommunebiblioteker.

Men disse egentlige folketingslove udgør i virkeligheden kun en mindre del af den samlede masse af retsregler der løbende vedtages. Grundloven bestemmer yderligere at »den udøvende magt« tilkommer regeringen (formelt kongen); og det hører med til dette ubestemte begreb, den udøvende magt, at regeringen kan udstede supplerende retsregler i det omfang den pågældende lov giver ministeren bemyndigelse til det; og det gør loven næsten altid. Langt de fleste love er forsynet med en afsluttende paragraf om at »ministeren bemyndiges til at træffe de nødvendige gennemførelsesforanstaltninger«, eller ministeren bemyndiges måske ligefrem til at udstede selvstændige regler inden for de i loven angivne rammer.

I løbet af 1970'erne og 1980'erne er det blevet endnu mere almindeligt end tidligere at Folketinget i sine regler – lovene – indskrænker sig til at fastlægge visse almene målsætninger, f. eks. om arbejdsmiljø, mens de egentlige retsregler som nærmere bestemmer rettigheder og pligter gives af vedkommende minister. Dette diskuteres nærmere afsnit 6.

Retsadministrationen har således ændret sig meget betydeligt siden indførelsen af den borgerlige demokratiske statsform i 1849. Junigrundloven af 1849 bygger på at *folkerepræsentationen* (Rigsdagen, i dag Folketinget) udsteder retsregler i form af

love, som derefter håndhæves af domstolene. I dag udstedes langt de fleste retsregler af regeringen og en lang række andre *forvaltningsorganer* (direktorater, styrelser og eventuelt lokale forvaltningsorganer under vedkommende ministerium). Disse forvaltningsregler optræder under mange forskellige navne: Bekendtgørelser, reglementer, vedtægter osv.; hvad de end kaldes, er de formelt afledet af de love der er vedtaget af Folketinget.

Og ikke nok med at adkomsten til at udstede retsregler – den lovgivende magt – i et vist omfang er gledet Folketinget af hænde; skellet mellem de to grundfunktioner – regeludstedelsen og retshåndhævelsen – er til en vis grad udvisket derved at afgørelsen af konflikterne i vidt omfang er blevet henlagt til andre organer end domstolene, nemlig netop til de forvaltningsorganer som tillige deltager i regelfastsættelsen.

Talmæssigt er det i dag en særdeles beskedent del af samfundets retskonflikter der løses af domstolene; langt de fleste finder deres afgørelse andetsteds.

De konflikter der i dag afgøres af domstolene kan inddeles i nogle hovedkategorier.

Det drejer sig for det første om *straffesager*; disse sager rejses af underordnede forvaltningsorganer under Justitsministeriet, den såkaldte anklagemyndighed (rigsadvokat, statsadvokat eller politimester). Sagerne afgøres af de juridiske dommere på egen hånd i de – mange – tilfælde hvor der er aflagt tilståelse. I andre sager medvirker ikke-jurister, de såkaldte lægdommere. Hvis det drejer sig om alvorligere straffelovsovertrædelser medvirker der 12 nævninge; i andre sager medvirker to eller tre domsmænd.

Den anden kategori er de såkaldte *civile sager*, dvs. retsopgør mellem enkeltpersoner (eller sammenslutninger, f.eks. aktieselskaber) indbyrdes, f.eks. om køb og salg, om arv, om mangler ved byggeri osv.

Endelig gælder det efter det danske retssystem at afgørelser som i første omgang er truffet af *forvaltningsorganerne* kan efterprøves af domstolene; og domstolene har det i deres magt at erklære forvaltningens afgørelse for ugyldig i tilfælde af at for-

valtningsafgørelsen er udstedt i strid med loven eller uden tilstrækkelig bemyndigelse (»hjemmel«) i loven.

Baggrunden for disse tre centrale domstolsfunktioner omtales nærmere i afsnit 6.

De danske domstole er indordnet i en rangfølge med Højesteret i spidsen; dernæst to landsretter, Vestre og Østre, og under hver af landsretterne et større antal by- og herredsretter (underretter). De fleste retssager starter ved en underret; men nogle få – særlig sager om store økonomiske opgør – anlægges som første instans ved landsretten. En domsafgørelse kan efter retsplejeloven appelleres, men som regel kun én gang, enten fra underretten til landsretten eller fra landsretten til Højesteret.

Ved siden af dette enstrengede processystem er der oprettet forskellige specialdomstole som behandler særlige typer af sager, f.eks. Sø- og Handelsretten (sager hvori kendskab til sø- og/eller handelsforhold er af betydning), boligretter (sager om lejespørgsmål) og Arbejdsretten (sager om kollektive overenskomstforhold). Nogle af disse domstoles afgørelser kan appelleres til landsret eller Højesteret, således boligretternes og Sø- og Handelsrettens afgørelser. Arbejdsrettens afgørelser er derimod inappellable.

5. Forskellige slags retsregler

Det samlede antal af retsregler der gælder i et samfund som det danske i 1980'erne er aldeles overvældende. Ingen, selv nok så højlærde jurister, har tilnærmelsesvis kendskab til hele dette system. Der er blevet produceret retsregler i en løbende – stadig voksende – strøm i adskillige århundreder; og selv om det stadig sker at ældre regler ophæves, befinder antallet af retsregler sig i konstant vækst.

Hvert år vedtages der flere hundrede nye love, og der udstedes et endnu større antal underordnede regler (som omtalt i afsnit 4, bekendtgørelser, reglementer, vedtægter osv.); og hver enkelt af disse love, bekendtgørelser m.m. indeholder en mangfoldighed af

forskellige regler, opstillet i forskellige paragraffer.

Når nu ikke engang retslivets professionelle funktionærer, juristerne, har overblik over – endsige kendskab til – det samlede regelsystem, er det indlysende at det ligger uden for denne bogs ambition at beskrive *indholdet* af retsreglerne. Både i denne bog og i juristuddannelsen er hovedsagen at forklare og anskueliggøre nogle grundtræk eller *strukturer* i retssystemets indretning. I juristuddannelsen på universiteterne inddeles regel- og retssystemet sædvanligvis på grundlag af de forskellige *emner* de enkelte regler angår: Skatteret, socialret, arbejdsmarkedsret, strafferet, familieret osv. Men disse inddelinger er ikke egnede til at forklare det samlede retssystems indre sammenhæng eller samfundsmæssige betydning; det er blot en praktisk emneopdeling.

En funktionel inddeling af retsreglerne tager udgangspunkt i rettens grundlæggende funktion, der (som anført i afsnit 1) er at stille bestemte krav til enkeltpersoners adfærd og optræden. Det er regler af den klassiske type »du må ikke ...« eller »du skal«. I juridisk sprogbrug hedder det ikke »må« eller »skal«, derimod at man »ikke« er berettiget til, eller omvendt at man »er forpligtet til«; men realiteten er den samme som ligger i verberne »må« og »skal«.

Disse grundlæggende regler kaldes for *adfærdsregler* (eller med Alf Ross' udtryk: Forholdsnormer).

Men det siger sig selv at et retssystem ikke kan nå sine mål på effektiv måde hvis disse adfærdsregler står alene. Et forbud eller et påbud som ikke følges op med *reaktioner* i tilfælde af overtrædelse af reglerne, er ufuldstændigt.

Det kan derfor ikke undre at systemet er suppleret med yderligere en række regler der fastsætter *sanktioner* i tilfælde af overtrædelse. Disse sanktioner kan have karakter af *straf*, enten bødestraf eller straf i form af indespærring (hæfte eller fængsel); eller den der overtræder reglerne kan blive idømt *dømt til at betale erstatning*; eller den forpligtelse der er tale om kan ligefrem blive *fysisk gennemført*, f.eks. hvis reglen går ud på at en person skal udlevere en ting til en anden.

Hvornår sanktionen består i straf og hvornår der er tale om

andre sanktioner kan ikke angives i en almindelig formel; det afhænger af de enkelte retsregler, og i lovgivningen og i retslivet følger man en meget uensartet kurs som langt fra altid bygger på en klar retspolitisk stillingtagen. F.eks. straffes de fleste former for tyveri med ubetinget fængselsstraf, mens en forurenende industrivirksomheds ødelæggelse af langt større værdier i det højeste straffes med ganske milde, økonomiske betydningsløse, bøder, se nærmere afsnit 8 og 13.

Men hvad enten sanktionen består i straf eller andre reaktioner, og hvad enten der er tale om bødestraf eller frihedsstraf, betyder sanktionsreglerne en *tvang* over for den eller dem der ikke overholder reglerne: Den der idømmes frihedsstraf bliver udsat for magtanvendelse; og den der ikke betaler idømte bøder eller erstatninger må finde sig i at et særligt statsorgan, nemlig fogeden foretager udlæg eller udpantning i hans eller hendes værdigenstande; disse genstande bliver så i sidste ende frtaget den pågældende og bortsolgt ved tvangsaktion.

Heraf følger at *tvang* og *magtanvendelse* hører uløseligt sammen med *retsbegrebet*. Når man påstår at en regel er en retsregel, er dette i virkeligheden ensbetydende med at der er tale om en regel der foreskriver at statens myndigheder under visse betingelser skal udøve tvang over for enkeltpersoner. Retsregler er, som Alf Ross har udtrykt det, forskrifter om statsmonopoliseret voldsudøvelse.

Adfærdsreglerne suppleres således af *sanktionsregler*; og her til kan føjes en tredje kategori af regler der så at sige udgør et tilbehør til sanktionsreglerne, nemlig *procesreglerne*, dvs. de regler der nærmere bestemmer den fremgangsmåde der følges i forbindelse med iværksættelse af sanktionen. De fleste af disse regler findes i retsplejeloven som både omhandler domstolenes sagsbehandling, fogedens fremgangsmåde og forskrifter om politiets medvirken.

Der findes herudover en kategori af regler som ikke passer ind i dette skema, altså regler som hverken er adfærdsregler, sanktionsregler eller procesregler, eller som i hvert fald kun indirekte kan tydes i overensstemmelse med den her omtalte tredeling.

Regler der hverken angår (foreskriver eller forbyder) en bestemt adfærd og som heller ikke er sanktionsregler eller procesregler, kendes i form af regler der overlader det til enkeltpersoner eller offentlige myndigheder *selv at foreskrive rettens indhold*.

Denne regeltype er uhyre almindelig. For det første forekommer den i de *bemyndigelser* der i mange love gives til forvaltningsorganerne (som omtalt i afsnit 4), f.eks. en lovs bemyndigelse til ministeren til at udstede supplerende eller selvstændige regler. Her har lovgivningsorganet opgivet at skrive den endelige regel selv. I stedet har man udstyret vedkommende minister med *kompetence* til at formulere reglerne.

Denne type af regler kaldes følgelig for *kompetenceregler*. Man kan sige at der er tale om en indirekte formuleret adfærdregel, nemlig en regel om at samfundets enkeltpersoner skal forholde sig i overensstemmelse med de regler der fastsættes af vedkommende minister.

Også *privatpersoner* er i vidt omfang udstyret med kompetence til selv at fastsætte rettens indhold. Denne kompetence er et af den borgerlige rets grundelementer; den sikrer den økonomiske frihed, der retligt fungerer gennem ejendomsretten og kontraktsfriheden (som omtalt i afsnit 3). Kontraktsfriheden betyder at det private erhvervsliv i hovedsagen selv fastsætter de vilkår der gælder for handelssamkvemmet: Parterne aftaler selv handelsvilkår, dvs. fastlægger selv de adfældsregler der skal følges inden for et bestemt område; og de kan også i et vist omfang frit aftale sig frem til sanktions- og procesregler. I større forretningsmelløvhænder er det f.eks. helt sædvanligt at parterne træffer aftale om at uoverensstemmelser der udspringer af forretningsmelløvhænderet afgøres af en særlig *voldgiftsret*, og ikke af statens domstole.

Både de private og de offentlige kompetenceregler udgør væsentlige elementer i den borgerlige ret.

KAPITEL II

Retssystemet

6. Den offentlige ret

Diskussioner om retsvæsenets karakter tager som oftest udgangspunkt i *privatpersoners* ret. Men også de personer der optræder i egenskab af offentlige funktionærer, indgår i retten; også selve statens (og kommunernes) magtudøvelse er retligt bestemt. Den del af regelsystemet der angår statens og kommunernes – dvs. under ét »*det offentliges*« – magtudøvelse kaldes »offentlig ret«.

Lige så lidt som »retten« kan »staten« beskrives og forklares løsrevet fra de bestemte historiske sammenhænge hvori der optræder en stat. Staten er, ganske som retten, et historisk begreb. Der er nok nogle, men ikke mange, lighedspunkter mellem f.eks. den oldgræske bystat, den middelalderlige fyrstestat, den enevældige stat og nutidens parlamentariske stat, som vi kender den herhjemme.

Objektive analyser af staten støder imidlertid på vanskeligheder: Det er en almen historisk erfaring at forfattere som oftest har gengivet den statsform der er kendt i en bestemt historisk periode som naturlig og almengyldig eller ligefrem som en virkeliggørelse af nogle eviggyldige værdier. Der sker i alle lærebøger, herhjemme f.eks. (senest) Alf Ross' lærebog i statsforfatningsret (3. udg. 1980), hvis gennemgang af stats- og styreformernes historiske udvikling slutter med dagens situation: »Den demokratiske ideologi havde sejret i alle dele af det danske folk.«.

Der er naturligvis en nøje sammenhæng mellem denne statsdyrkelse og retsvæsenets ideologiske funktion (ovf. afsnit 1 og ndf. afsnit 11), og i dag står det klart for langt de fleste samfundsforskere at staten, ganske som retten, på væsentlige punk-

ter er et (foranderligt) resultat af en – stadig igangværende – historisk proces som er knyttet sammen med samfundets økonomiske opbygning og andre materielle forhold.

Som vi så tidligere (afsnit 4) er den statsform vi i dag kender i Danmark – og i det hele taget i den vestlige kapitalistiske verden – opbygget med udgangspunkt i en *grundlov* (eller, som i England, en sædvanebestemt *forfatning*) som fastlægger en parlamentarisk styreform. Det væsentlige i grundloven er *dels* at den øverste politiske magt lægges i hænderne på en folkerepræsentation, der sammensættes på grundlag af periodiske valgbehandlinger, *dels* at der igennem denne grundlov fastsættes visse – vage – grænser for folkerepræsentationens og andre forfatningsorganers (statsorganers) magtudøvelse.

Dette system blev til herhjemme på grundlag af en længere proces, hvis retlige hovedbegivenhed var vedtagelsen af juni-grundloven af 1849. Den historiske udvikling der kan forklare gennemførelsen af denne statsform, er først og fremmest den voldsomme udvidelse af produktivkræfter og produktion der (som tidligere omtalt i afsnit 2) efterlod et behov for nye produktionsformer og nye former for udveksling af økonomiske ydelser, altså en ny markedsret. I løbet af 1800-tallets voldsomme industrielle ekspansion i store dele af Europa, viste det sig tydeligere og tydeligere at de bånd og indskrænkninger der hidtil havde bundet befolkningen til bestemte pladser i samfundet – stavnsbånd, næringsprivilegier – var uforenelige med de nu frigjorte produktivkræfter. Frie produktionsbetingelser og et frit marked – herunder et frit udbud af arbejdskraft – blev de grundlæggende krav til den retlige regulering også herhjemme.

Der er en umiddelbar sammenhæng mellem disse økonomiske frihedskrav, og på den anden side borgerskabets krav om *politisk frihed*, som udgjorde baggrunden for kravet om demokratiske reformer i midten af forrige århundrede. Det var netop en sådan sammenhæng der var med til at udløse de blodige omvæltninger i statsstyret der havde fundet sted i Frankrig godt et halvt århundrede tidligere og i industrialismens foregangsland, England endnu tidligere; og disse historiske erfaringer indgår muligvis i for-

klaringen på at borgerskabets overtagelse af statsstyret i Danmark blev gennemført ublodigt, uden at det blev nødvendigt at »ty til fortvivlelsens selvhjælp«, som Orla Lehmann dramatisk skrev til kongen.

Økonomisk frihed og politisk frihed blev af det fremvoksende borgerskab opfattet som to sider af samme sag, hvis gennemførelse kunne sikre ikke blot den økonomiske magt, men også den politiske magt for borgerskabet med bistand af den stadig stærkere bondestand. Den såkaldte »almindelige valgret, var – særlig efter grundlovsrevisionen i 1866 – ikke mere almindelig end at den kunne sikre borgerkabets herredømme over rigsdagen, idet kun ca. 15 % af den samlede befolkning kunne udøve valgret til Folketinget: Kun *mænd* med *egen husstand* som ikke stod i *privat tjenesteforhold* og som ikke havde modtaget *fattighjælp* (der ikke var tilbagebetalt eller eftergivet) havde valgret til Folketinget; der var endnu kraftigere begrænsninger i valgretten til Landstinget, idet knap en fjerdedel blev udpeget af kongen, mens halvdelen af de resterende medlemmer skulle vælges af nogle få tusinde højerestående embedsmænd og velstående selvstændige næringsdrivende (på grundlag af nogle voldsomme indtægts- og formuebetingelser).

Denne udmøntning af lighedsprincippet tjente til at sikre at staten blev styret af »de dannede, de begavede og de rige«, som Orla Lehmann, udtrykte det i 1860'erne. Eller med andre ord: Statsformen tjente til at fremme borgerskabets interesser, og disse interesser blev fremstillet som ensbetydende med almene nationale interesser.

Den statsret der gælder i dag blev på væsentlige punkter grundlagt ved den i 1849 gennemførte statsform.

Dette gælder således de centrale *friheder* som fortsat har plads i Danmarks Riges Grundlov af 5. juni 1953. De tjente først og fremmest til at sikre de nye magthaveres interesser, men fremstilledes og fremstilles i dag som almene »menneskerettigheder«. Den vigtigste af dem er grundlovens garanti for at »*ejendomsretten er ukrænkelig*«, og de bestemmelser om *offentlighedens* (dvs. 1849: Borgerskabets) *deltagelse* i det offentlige liv som i dag

findes i grundlovens afsnit om ytringsfrihed, foreningsfrihed og forsamlingsfrihed.

Historisk set var borgerskabets muligheder for organiseret offentlig fremtræden et vigtigt middel til at gennemføre juni-grundloven. Og det er da logisk og forståeligt at retten til offentlig fremtræden og kommunikation (ytrings-, forenings- og forsamlingsfrihed) sikres i grundlovens tekst.

Disse grundlovsrettigheder hindrede imidlertid ikke at borgerskabet hen imod århundredets slutning så med megen betænkelighed på den fremvoksende arbejderklasses forsøg på at tilegne sig de samme rettigheder. Som det nærmere beskrives i afsnit 11, lykkedes det til en vis grad magthaverne, godt bistået af retsvæsenet, at hindre eller begrænse arbejderklassen i at praktisere tilsvarende rettigheder.

Den form hvori almenheden (i hvert fald den »dannede« almenhed) deltog i statsstyret – den »almindelige« valgret og de grundlæggende politiske friheder – udgjorde baggrunden for at statsformen kaldes *demokratisk*, som et klart systemskift i forhold til den enevældige stat. Et andet særtræk (som er mindst lige så vigtigt) fremgår af karakteristikken af den borgerlige stat som en *retsstat*.

At den borgerlige stat er en »retsstat« hænger sammen med at den borgerlige stats oprindelige hovedfunktion er at tilvejebringe optimale rammer for den frie produktion og det frie marked. Den enevældige stat – som herhjemme blev etableret med kongeloven af 1660 – var udtryk for en ukontrolleret magtkoncentration der tillod enevoldsmonarken at foretage vilkårlige indgreb og tildele suveræne privilegier uden retlige begrænsninger. Opdelingen af statsmagten i den lovgivende, den udøvende og den dømmende magt eksisterede ikke som nogen retlig begrænsning (men måske efterhånden som en rettesnor) for den enevældige regering.

Under en fri markedsökonomi, hvis vigtigste udviklingsbetingelse er *fri konkurrence*, der denne statsform uanvendelig.

Enevoldsstatens afløser fandt de danske grundlovsfædre i Montesquieus magtadskillelærelære der tidligere i 1800-tallet var

indgået i andre europæiske grundlove, og som netop rummede den statsform der var skræddersyet til det fremvoksende industrisamfunds liberalistiske økonomi: retsstaten. Det centrale i retsstatsforestillingerne var og er at staten fungerer som et redskab til at tilvejebringe de grundlæggende betingelser for fri vareudveksling og fri konkurrence. Hertil kræves at staten ikke blander sig i den enkelte virksomheds produktionsbetingelser og i markedsmekanismerne; i det omfang produktion og marked reguleres, må reguleringen finde sted i henhold til almene – *ens for alle* gældende – lovregler, ikke, som under enevælden, og den i 1700-tallet herskende økonomiske filosofi, merkantilismen, gennem særordninger og privilegier. Og i det omfang regering eller forvaltning griber ind må det ske i henhold til en direkte og utvetydig *hjemmel*, dvs. en lovregel der nærmere bestemmer og afgrænser forvaltningens handlemuligheder (*legalitetsprincippet*).

Til at administrere dette retssystem kræves regeringsuafhængige, upartiske domstole, hvis centrale funktion – foruden at skride ind over for normbrydere (se nærmere afsnit 1) – netop er at løse konflikter inden for rammerne af det frie marked. Og som tilhører hertil anerkendes domstolenes ret til at kræve retsstatens principper overholdt; i det omfang regering eller forvaltning går ud over den almene lovgivnings krav, kan domstolene reagere. De tre domstolsfunktioner der er omtalt i afsnit 4 (strafesager, civile sager og forvaltningssager) er med andre ord udtryk for det borgerlige retsvæsens grundlæggende funktioner.

Retsstaten bygger på formel ligebehandling og forudberegnelighed, der garanteres af domstolene.

Disse grundlæggende principper for statens ret anses fortsat for gældende den dag i dag – på papiret. Et tilsvarende retsstatligt princip genfindes – med forskellige historiske udgangspunkter – i de fleste samfund hvis produktionsgrundlag svarer til det danske, inklusive det britiske. Det engelske retsprincip – the rule of law – afspejler ganske vist en anden historisk tradition, men udgør dog på væsentlige punkter en parallel til de kontinentale retsstatsidéer.

Men selv om disse grundprincipper for statens ret gælder som udgangspunkter, er der i dag vanskeligheder forbundet med at hævde principperne i deres fulde rækkevidde, efterhånden som den borgerlige stats oprindelige funktioner har skiftet karakter. Funktionsændringerne er gradvis slået igennem i løbet af dette århundrede, specielt i tiden efter 2. verdenskrig, som har været præget af voksende økonomiske kriser og deraf følgende statslig indblanding (intervention) i den økonomiske frihed der hører til retsstatens elementære forudsætninger.

Dette betyder at den *retlige ideologi* (afsnit 1) – der har været dominerende i det borgerlige samfunds fødselsfase og unge år – i dag er suppleret af en direkte *økonomisk* inspireret ideologi, der stiler mod at indordne værdiforestillingerne om statsmagtens aktivitet under nogle økonomiske nødvendighedspostulater. De overordnede samfundsmæssige mål bestemmes ikke på grundlag af nogen retfærdighedsfilosofi, men på grundlag af direkte økonomiske diktater. I dag har vi »økonomiske vismænd« som en central del af de politiske apparater (Det økonomiske Råds Formandsskab, regeringens økonomiske sekretariat, og talrige organisationers »cheføkonomer«). Vi har ikke »juridiske vismænd« med tilsvarende direkte indflydelse på den offentlige aktivitet.

Disse udviklingsforløb og tendenser står i forbindelse med at det offentlige i dag giver sig af med regulering af områder som i den tidlige borgerlige retsstat hørte til det uregulerede privatliv, særlig arbejdsmarkeds- og sociallovgivningen.

Udvidelserne af statens virkeområde og de mere økonomisk dikterede og mindre regelrette indgrebsformer (som ikke mindst skyldes de socialdemokratiske partiers deltagelse i statsstyret, her såvel som i det meste af Europa) har fået flere teoretikere til at erklære at »retsstaten« i dag er afløst af en anden statstype »vel-færdsstaten« eller »socialstaten« – som skulle fungere væsensforskelligt fra retsstaten.

Det er måske nok så rammende at beskrive udviklingen på den måde at det borgerlige retssystemes oprindelige afhængighed af den frie økonomiske aktivitet fortsat gør sig gældende inden for den del af retssystemet som grundlæggende bestemmer de øko-

nomiske kræfters vilkår. Men de voksende modsigelser og konflikter i det borgerlige samfund har givet anledning til dels udvidet statsaktivitet, først og fremmest med hensyn til arbejdsmarkedets forhold, forsørgelsen og det ydre miljø, dels ændrede indgrebsformer, særlig med henblik på at stimulere det private erhvervslivs aktivitet. Disse udviklingstendenser bryder på flere punkter med retsstatens grundlæggende principper.

Det gælder særlig *legalitetsprincippet*, der jo som omtalt skulle sikre Folketingets magt over forvaltningens virksomhed: forvaltningen er bundet af de love der udstedes af Folketinget; de enkelte forvaltningsorganer kan kun udføre netop de opgaver Folketinget har sat dem til og inden for de grænser loven afstikker. Men efterhånden som det har vist sig at de frie markeds kræfter og den konsekvent gennemførte liberalisme har ført til skærpelse af de samfundsmæssige modsætninger og ligefrem kriser, har de politiske magthavere reageret med at udstyre forvaltningen med selvstændig politisk beslutningsmagt. I den yderste konsekvens betyder det at legalitetsprincippet udhules ved at de enkelte love kun udgør *rammerne* om den retlige regulering. *Indholdet* fastlægges af forvaltningen på egen hånd. Dette mønster finder vi f.eks. i lov om arbejdsmiljø som i sig selv er ganske tom; loven får først mening når de pågældende forvaltningsorganer – selvstændigt – udsteder eller nærmere fastlægger de enkelte krav til arbejdsmiljøet. Loven indskrænker sig til at kræve at arbejdsmiljøet er »forsvarligt«. Hvad dette nærmere indebærer med hensyn til hvilken risiko den enkelte lønsarbejder kan udsættes for, fremgår af et meget stort antal administrative forskrifter, f.eks. om afskærmning, arbejdsredskaber, udsugningsanlæg og størst tilladte mængder af de giftarter der forekommer i mange produktionsprocesser (»grænseværdier«).

Som det nævnes i afsnit 7 dannes retten i høj grad »koporativt«, dvs. med organisationernes medvirken.

Denne *rammelovsform* bruges idag på betydningsfulde områder (men langt fra på alle lovgivningsområder). Formelt krænker den ikke legalitetsprincippet; men i realiteten er dette princip om lovens overordnede betydning sat ud af kraft. Dette er i høj grad

typisk for social- og arbejdsmarkedslovgivningen.

Tendensen til udvanding af den borgerlige stats oprindelige retsprincipper giver sig også udslag i at det juristuddannede personale i såvel den statslige som den kommunale forvaltning udgør en stadig mindre del af det samlede forvaltningspersonale. Før 1. verdenskrig var juristuddannelsen den eneste samfundsvidenskabelige akademiske uddannelse, og tilsvarende monopoliserede juristerne embedsmandsstillingerne i det offentlige. Omkring 1960 var ca. 80 % af de nyansatte akademikere i centraladministrationen jurister. Siden er de juridiske medarbejdere i stigende omfang blevet suppleret med eller erstattet af medarbejdere med egentlig samfundsvidenskabelig uddannelsesbaggrund (økonomer, sociologer, politologer, planlæggere etc.). I midten af 1980'erne var juristernes andel af nyansættelser faldet til ca. 50 %.

En anden tendens til nedtoning af de retsstatslige principper finder vi i den *privatisering* af den offentlige virksomhed som særlig er slået igennem siden begyndelsen af 1980'erne. Tendensen er mest udpræget med hensyn til administrationen af miljøloven. Miljøforvaltningens hovedopgaver er at stille forureningsbegrænsende krav og føre tilsyn med kravenes overholdelse. I praksis overlader miljøforvaltningerne (kommunerne) i vidt omfang begge opgaver til private konsulentfirmaer. Det er f.eks. et privat firma – Vandkvalitetsinstituttet – der selvstændigt udfører en række af de havbiologiske undersøgelser der er afgørende for miljømyndighedernes beslutninger. Firmaets private status bevirker at den sædvanlige retskontrol der gælder i forhold til forvaltningen er udelukket. Hertil kommer at tungt forurenende virksomheder (Grindstedværket) er repræsenteret i Vandkvalitetsinstituttets bestyrelse.

Formanden for Kommunernes Landsforenings miljøudvalg har udtrykt situationen på følgende måde (Information 22. november 1986):

»Kommunerne har fantastisk brug for at opbygge kvalificerede miljøafdelinger. Mange af opgaverne med tilsyn og miljøgodken-

delse er langsigtede, hvor det er nødvendigt løbende at have førstehåndskendskab til de pågældende virksomheder og landbrugsejendomme. Hvis kommunerne ikke er i stand til at opbygge stærke afdelinger, vil al detailkendskabet ligge i private firmaer«.

Systemet indebærer at det i vidt omfang er overladt til de private konsulentfirmaer at vurdere betingelserne for den offentlige godkendelse af en forurenende virksomhed, men Kommunernes Landsforening »vil ikke kommentere om der ligefrem indgås aftaler mellem konsulentfirmaerne og de berørte virksomheder«.

Det er klart at de demokratiske kontrolmuligheder og retssikkerhedsgarantier sættes ud af spillet i takt med en privatisering af denne art.

Tiden efter 2. verdenskrig har endelig været præget af en voldsom økonomisk koncentration af tidligere mindre selvstændige økonomiske enheder til stadig større sammenslutninger. Dette gælder inden for næsten alle dele af produktion og handel. Disse økonomiske koncentrationstendenser modsvarer af politisk koncentration. I Danmark har vi set tendensen gennem de omfattende kommunesammenlægninger der fandt sted i slutningen af 1960'erne og begyndelsen af 1970'erne; hermed blev antallet af kommuner reduceret fra omkring 1.300 til to-tre hundrede – og de enkelte kommuners magt er blevet udbygget i takt med denne koncentration.

På internationalt plan har tendensen vist sig i sammenslutninger som De Europæiske Fællesskaber (EF) som vel ikke – endnu – er udtryk for nogen sammenslutning af stater. Men det der retligt sker gennem internationale organisationer som EF er at *dele* af statens funktioner overføres til en slags overstatslig myndighed: De regler der tidligere blev udstedt og de beslutninger der tidligere blev truffet af det danske folketing og den danske regering blev ved den danske tilslutning overført til de overstatslige myndigheder (EF's kommission og ministerråd). For så vidt kan man tale om at der gennem EF skabes en slags (delvis) overstat. Statens funktioner udøves dels af de danske myndigheder,

dels af EF-organerne, dels endelig i en dobbelt beslutningsproces med påbud (direktiv) udstedt af EF til danske myndigheder. Et meget stort antal af alle i 1980'erne vedtagne lovforslag er en direkte eller indirekte følge af EF-medlemskabet.

Tilsyneladende følger EF's grundlov (Rom-traktaten) de grundlæggende retsprincipper vi kender fra de enkelte borgerlige stater. Det legalitetsprincip som sikrer markedets frihed genfindes i EF's system der netop ifølge Rom-traktaten bygger på et erklæret ønske om at sikre bevægelighed for kapital og arbejdskraft, dvs. optimale betingelser for et *fælles marked*.

Hvad de koncentrations-tendenser der på flere planer gør sig gældende i de borgerlige samfund, nærmere indebærer, er (endnu) ikke fyldestgørende teoretisk bearbejdet. Men uanset hvordan de nærmere tydes, understreger disse tendenser retssystemets nære sammenhæng med det herskende økonomiske system.

Særlig i forhold til EF er der en yderligere pointe: Mens denne bog skrives befinder EF sig i en historisk udviklingsproces der *kan* munde ud i en egentlig stats- eller unionsdannelse. De forskellige kræfter der gør sig gældende i processen rummer ikke alene skjult pression og åben politisk stillingtagen, men de finder også udtryk i retsafgørelser – særlig af EF-domstolen – og i juridisk argumentation. Denne anvendelse af retsbegrebet – der er egnet til at belyse nogle vigtige sider af rettens funktion – diskuteres i afsnit 10.

7. Privatret. Markedets og lønarbejdets ret

I den juridiske undervisning og juridiske lærebøger inddeles retssystemet – efter romerrettens forbillede – skarpt i to hovedkategorier: Offentlig ret og privatret. Den offentlige ret skulle angå de offentlige myndigheders retsforhold, mens privatrettens emne skulle være privatpersoners retsforhold.

Denne inddeling er uklar og forvirrende, først og fremmest fordi de offentlige myndigheders adfærd – og reglerne om den-

ne adfærd – er en del af privatpersoners indbyrdes retsforhold. Statens – altså offentlige myndigheders – funktioner er en uadskillelig bestanddel af de retsforhold der er med til at bestemme privatpersoners (økonomiske) samkvem. Den såkaldte »offentlige ret« og den såkaldte »privatret« er – og bliver i stadig højere grad – to sider af samme sag eller to forskellige synsvinkler på samme slags emner. Som vi så i afsnit 6, må de grundlæggende offentlige funktioner forklares med udgangspunkt i de herskende økonomiske strukturer – altså betingelserne for *privatpersoners* adfærd, og det samme gælder i udpræget grad for de »socialstatslige« reguleringer der er omtalt i slutningen af afsnit 6.

Den tyske filosof Jürgen Habermas har udtrykt den oprindelige sammenhæng med følgende:

»Sammen med de friheder som er nedfældet i det borgerlige privatrets system, beskytter retssikkerheden – dvs. statsfunktionernes binding til generelle normer – det »frie markeds ordning«. Statslige indgreb uden fuldmagt gennem lov er – sociologisk set – ikke primært forkastelige fordi de ville krænke naturretlige principper for retfærdighed, men ganske enkelt fordi de ville være uforudsigelige og netop derfor ville fornægte den art rationalitet og det mål på rationalitet som ligger i de kapitalistiske fungerende privatfolks interesse« (Borgerlig offentlighed, norsk udg. 1971).

Det er derfor ikke sært at flere af de hovedpunkter der er beskrevet i afsnit 6 om den offentlige ret gensejles i den såkaldte privatret.

Det gælder først og fremmest den del af privatreten der afstikker rammerne for vareudveksling og *omsætning*. Her slår det borgerlige samfunds krav om lighed og frihed direkte og utilsløret igennem; i markedsretten findes så at sige selve det borgerlige retsvæsens sjæl. At samkvemet mellem mennesker i samfundet formidles af retten og foregår på grundlag af retsforhold – som det begyndte at ske herhjemme i løbet af 1800-tallet – var

den revolutionerende følge eller side af de grundlæggende økonomiske forandringer der i løbet af et par århundreder forvandlede det danske feudalt prægede bondesamfund til et samfund domineret af et frit marked. Forandringerne indvarslede retsvæsenets og juriststandens storhedstid, hvori samkvem baseres på retsforhold.

Den norske retssociolog Vilhelm Aubert beskriver det på følgende måde:

»I et bondesamfund vil befolkningen have tillid til slægtninge, naboer og enkelte autoritetsfigurer. Men der findes kun få sociale bånd som kan skabe grundlag for tillid udover denne snævre kreds. Hvoraf følger en række vanskeligheder når ny økonomisk virksomhed skal sættes i gang. Kredit, handel, loyal skattebetaling, nye arbejdsaftaler, oprettelse af banker og aktieselskaber forudsætter at der kan skabes tillid mellem personer som ikke har kunnet prøve hinandens pålidelighed gennem års personlig kontakt. Betingelserne for at denne tillid skal kunne opstå og gøre nationen til et »fællesmarked« er mangeartede. Men jeg vil fremsætte den hypotese at fremvæksten af en stor juridisk profession i Norge bidrog til at skabe grundlag for denne tillid på en del punkter i samfundet hvor dette var en kritisk betingelse. Dels skete det ved juristernes medvirken til at opbygge og udvikle selve statsapparatet og retsstaten. For det andet lægges der både heri og i de juridiske metoder stærk vægt på at øge forudberegneligheden i samfundet som er en af forudsætningerne for tillid« (Rettens sosiale funksjon s. 257-58).

Markedsretten er udformet på grundlag af to dominerende ledestjerner som udtrykker henholdsvis ligheden og friheden, nemlig for det første en anvisning til domstolene om at udforme retten under hensyn til *omsætningens sikkerhed* og kontraktparternes almindelige interesser; og for det andet en anerkendelse af *kontraktsfriheden*, dvs. en accept af kontraktparternes ret til frit at aftale kontrakter af det indhold de finder bedst stemmende med deres interesser. Begge dele er tilhørende til den *private ejen-*

domsret – dvs. den frie rådighed – over først og fremmest produktionsmidler.

Disse retsprincipper er direkte udsprunget af den økonomiske filosofi der er det borgerlige samfunds udgangspunkt, *liberalismen*. Denne filosofis hovedbudskab er at et frit marked og en fri konkurrence hvor hver enkelt jagter sine egne profitinteresser, sikrer den maksimale velstand. I liberalismens forestillingsverden vil en »usynlig hånd« gribe ind og sikre at den uhæmmede konkurrence ikke fører til gensidig destruktion, men tværtimod sikrer maksimal økonomisk velfærd.

Systemer der sikrer omsætningens sikkerhed og kontraktsfriheden er retsvæsenets – uundværlige – bidrag til den frie markedsøkonomi som udgør det borgerlige samfunds fundament.

På basis af denne kontraktsfrihed er der i tidens løb opstået adskillige nye kontraktstyper i trit med den voksende udvikling af produktivkræfterne og de mangeartede profitmuligheder udviklingen har frembudt.

Men netop inden for markedsretten – hvor sammenhængen mellem økonomi og ret er særlig tæt – har den frie markedsøkonomis indbyggede krisetendenser været udgangspunktet for voksende retlige begrænsninger i kontraktsfriheden. I alle kapitalistiske systemer viste det sig allerede i begyndelsen af dette århundrede nødvendigt at gribe ind over for de monopoltendenser som på en række områder truede med at gøre det af med *markedsmekanismerne* og den *frie konkurrence*. I USA og andre steder blev der indført en række forbud og indgrebsmuligheder ved den såkaldte anti-trustlovgivning, herhjemme med regler om konkurrence og priskontrol, senere monopollovgivningen.

Det har desuden vist sig at nye kontraktstyper – såsom afbetalingssalg, »leasing«, »factoring« og andre finansieringsaftaler – havde økonomiske virkninger som gjorde det anskueligt at hensynet til de *enkelte* ((kapitalister) ikke nødvendigvis var udtryk for den samlede klasses (for slet ikke at tale om hele samfundets) interesser. Den »usynlige hånd« har ikke grebet ind i overensstemmelse med liberalismens forventninger; og i vore dages samfund er den uregulerede økonomiske frihed afløst af en om-

fattende og detaljeret regulering af markedets retsforhold gennem regler om monopoler og konkurrence, om produktionsforhold og selskabsformer, erhvervsdrivende fonde m.m. – foruden de talrige forskrifter der – midlertidig eller permanent – sættes i værk som led i regeringens (til enhver tid herskende) økonomiske politik: anmeldelses- og registreringspligt, løn-, pris- og avancestop m.m.

Tilsvarende statslige indgreb har vi set inden for den del af markedsretten der angår køb og salg af varen arbejdskraft (lønarbejdsretten). Vel er denne ret som udgangspunkt underordnet markedsretten: Det afgørende nye moment m.h.t. arbejdets regulering i det borgerlige samfund var netop at forholdet mellem virksomhedsejere og lønarbejdere blev til et – foranderligt – *retsforhold*. Under den feudale produktion var det åbenbart at godsejeren tilegnede sig værdien af fæstebondens arbejdskraft. Anderledes med hensyn til industriarbejderen i det borgerlige samfund: Han/hun *sælger* sin arbejdskraft; der er tale om udveksling af varer ((arbejdskraft mod løn), altså en *fri kontrakt*. Men også dette frie salg kan foregå på en måde der ødelægger arbejdskraften. Når industriens ejere køber arbejdskraften, er det naturligvis den enkelte virksomhedsejers interesse at købe den så billigt som muligt og udnytte den så intensivt som muligt. Og det kan ejeren gøre, nemlig fordi lønarbejderne er tvunget til at sælge arbejdskraften for overhovedet at overleve. Men en sådan total markedsfrihed er ikke i det samlede systems interesse – fordi det kan belaste selve systemets eksistensgrundlag. Hvis arbejdskraften nedslides for hurtigt (som det skete i flere engelske industrier i forrige århundrede og som det jævnlig forekommer den dag i dag) går det på længere sigt ud over den samlede industris funktionsdygtighed.

Derfor er det en central opgave for den borgerlige stat at modificere kontraktsfriheden gennem foranstaltninger til beskyttelse af arbejdskraften, lovgivning om arbejderbeskyttelse, senere kaldet arbejdsmiljø, og tillige regler der sikrer arbejdskraftens tilstedeværelse (arbejdsløshedsforsikring) og almindelige kvalifikationer (herunder uddannelse); kort sagt arbejdskraftens bestandige

genskabelse (reproduktion).

Også på en række andre punkter er kontraktsfriheden inden for lønarbejdsretten begrænset af lovgivningen. I lovgivningen – funktionærloven, medhjælperloven, sømandsloven osv. – er begrænsningerne i hovedsagen gennemført i overensstemmelsen med de retstatslige principper (jfr. afsnit 6): Der er tale om ensartede begrænsninger i arbejdsgivernes ret til at udnytte arbejdskraften. De ensartede konkurrencebetingelser garanteres.

Arbejdsmarkedets retsforhold er imidlertid mere sammensat end det øvrige varemarked. Rettens særpræg viser sig bl.a. ved at retten er *kollektiviseret*: Grundlaget for køb og salg af arbejdskraft findes ikke blot i aftaler indgået mellem *den enkelte* lønarbejder og virksomhedsejer, men også i *kollektive overenskomster* indgået mellem arbejdsgiver(organisationer) og på den anden side fagforbund eller fagforeninger (lokalafdelinger af de landsdækkende forbund).

Det særlige ved denne kollektive arbejdsret giver sig også udslag i at retsreglerne på dette område ikke håndhæves af de almindelige domstole, men af særlige afgørelsesmyndigheder, især af *Arbejdsretten*.

Men trods kollektiviseringen er også disse retsforhold udformet med det borgerlige retsbegreb som forbillede. Den kollektive overenskomst er en *aftale* der på en række punkter følger markedsrettens aftalebegreb. Ganske som i markedsretten forudsættes aftalen – overenskomsten – indgået mellem lige og frie parter; og ganske som i markedsretten kan hver af parterne påtale brud på aftalen/overenskomsten. Det særlige er at overenskomstbrud påtales ved en speciel domstol og at denne specielle domstol dels fungerer væsentligt hurtigere end almindelige domstole, dels har mulighed for at anvende en særlig sanktion, nemlig *bod* – der på én gang virker som straf og erstatning.

Trods disse særpræg i forhold til markedsretten er også den kollektive arbejdsret tilsyneladende bygget op som et magtbalancerforhold hvori de modstridende interesser – kapital og arbejde – fremtræder med en så tilpas ensartet styrke at de gensidigt kan opveje hinanden.

Men denne formgivning i opbygningen af retten kan ikke skjule den kendsgerning at en ligestilling af to så uensartede størrelser som kapital og arbejde ikke blot er en logisk umulighed, men også i praksis har vist sig at være en illusion. Bag den ydre facade af lighed er rettens klassekarakter umiskendelig. I vidt omfang virker Arbejdsretten som et redskab til at påtvinge lønarbejderne en *arbejdspligt*, mens virksomhedsejere frit kan lukke, flytte til udlandet eller hjemsende folk af hensyn til kapitalens indtjeningsmuligheder. Og arbejdsrettens bodssystem virker i praksis først og fremmest som et redskab for arbejdsgiverne til at håndhæve arbejdspligten, mens lønarbejderorganisationerne omvendt har meget behersket nytte af at bodsansvaret principielt også påhviler arbejdsgiverne.

De spændinger der består – og altid har bestået – omkring det arbejdsretlige retsforhold viser at vi her står over for en af retssystemets fundamentale indretninger. Dette ses tydeligst i en sammenligning med den klassiske borgerlige markedsret. Markedsretten henvender sig til parter der er *enige* om de almindelige samfundsmæssige rammer for konflikternes løsning. Her er retten først og fremmest afhængig af parternes gennemsnitlige interesser: Selvom den ene part i et mellemværende, f.eks. en sælger, bliver dømt til at betale erstatning på grund af forsinket eller mangelfuld levering af salgsgenstanden – selvom den konkrete løsning altså går ud over den ene af parterne – vil det alligevel på længere sigt gennemsnitlig være i begge parter interesse at retten udformes på en sådan måde at den er egnet til at lette samkvemmet og vareudvekslingen.

Men i de arbejdsretlige konflikter findes der ikke nødvendigvis en tilsvarende fælles forståelse af parternes gennemsnitlige interesser. En af det borgerlige retssystems hovedfunktioner er (jfr. afsnit 2) at *forlige modsætninger*; men dette forudsætter at modsætningerne har en fællesnævner og holdes inden for fælles betingelser (en fælles forståelse). I det omfang der er tale om uforligelige modsætninger – og hertil henregnes efter manges opfattelse modsætningen mellem kapital og arbejde – har retssystemet langt sværere ved at fungere. Dersom der sættes for mange

spørgsmålstegn ved om der overhovedet findes nogen fællesnævner, vil dette i sig selv sætte grænser for rettens funktionsmuligheder.

Disse forhold kan forklare at retten på stærkt modsætningsfyldte områder, som omtalt i kapitel I, ikke blot har den funktion at forlige modsætningerne, men også at neddæmpe, kamouflere og uskadeliggøre dem. Kamoufleringen foregår først og fremmest på grundlag af en omfattende ideologisk indsats udført af retsvæsenets teoretikere og praktikere med henblik på at opbygge først og fremmest lønarbejderklassens respekt for systemet. Uskadeliggørelsen er i Danmark først og fremmest praktiseret ved at *inddrage organisationerne* i selve det arbejdsretlige konfliktløsningssystem: Arbejdsmarkedets organisationer vælger dommere til Arbejdsretten, hovedorganisationerne garanterer det arbejdsretlige system, og desuden er organisationerne – altså også arbejderklassens organisationer – repræsenteret i samtlige de beslutningsorganer der har politisk kompetence på arbejdsmarkedet, arbejdsmiljørådet, landsarbejdsnævn, arbejdsmarkedsnævn m.v.

Ved at administrationen af arbejdsmarkedets forhold lægges i hænderne på organisationerne selv (korporativ administration) stimuleres organisationernes egen interesse i at opretholde forholdet; i denne funktion bidrager lønarbejderorganisationerne selvstændigt til at neddæmpe de modsætninger der er indbygget i retsforholdet. Organisationerne fungerer ikke blot som talerør for medlemmerne. Som økonomen L. V. Birch konstaterede allerede i 1910, da retsgrundlaget blev skabt, er fagforeningerne et gode set fra arbejdsgiverside fordi de »er blevet det bestående samfunds støtter og for så vidt en konservativ kraft«.

Hvad der er sagt tidligere (afsnit 6) om den klassiske liberalismes begrænsede gyldighed i dag, gælder ikke mindst lønarbejdsretten. Liberalismens forudsigelser om konkurrence- og magtbalanceharmonie og selv bærende systemer er slået fejl, også inden for lønsarbejdsretten. Selvom overenskomstsyste-met opretholdes på papiret, er det i dag umuligt at forklare den retlige regulering, uden at tage hensyn til at der også på dette område foregår

en mere og mere intensiv statslig indgriben, tilmed i den direkte og utilslørede form der bygger på at overenskomsternes indhold fastlægges direkte af lovgivningsmagten (som det navnlig er sket hyppigt i 1970'erne og 1980'erne) eller ved hjælp af hårdhændet juridisk manipulation.

Den private ret bliver i stadig større omfang gjort »offentlig«. Det frie aftalesystem bliver på modsætningsfyldte områder i større og større omfang suppleret eller erstattet med (enkeltstående) statslige indgreb.

Som en særlig afdeling af privatretten rubricerer juristerne traditionelt *familielivets* retsforhold. Også udviklingen af denne del af retssystemet afspejler – omend på mere indirekte måde – samfundets økonomiske udviklingstrin.

Det historiske udgangspunkt i dansk ret er at en husbond har udøvet patriarkalsk magt over hele sin husstand. Stk. 41 i den første danske katekismus fra reformationstiden begynder sådan: »Vi skulle ikke fratage vor næste hans hustru, tyende eller fæ«. I denne udlægning af skriften får vi et klart billede af den ubrydelige rangfølge der har været gældende i langt det meste af Danmarks historie: »Vor næste« er altid af hankøn, og hans hustru er hans vigtigste ejendel. Under hende – midtvejs mellem de almindelige mennesker og husdyrene – kommer tyendet.

Den religiøse tekst svarer fuldt ud til den retlige ordning. Lige op til dette århundrede – og i nogle henseender længere endnu – har husbonden – manden med egen husstand – haft alle rettigheder over for kone, børn og tjenestefolk; alle andre har – trods visse rettigheder på papiret – reelt været retsløse. I Danske Lov bestemmes det at »husbond må revse sine børn og tyende med kæp og vånd«. Tjenestepiger, karle, kone og børn havde en ubetinget lydighedspligt over for husbonden. Familiens ret var sammenfaldende med mandens – husbondens – rettigheder.

Til grund for vore dages familieret eller privatlivsret ligger en række forløb der viser at det borgerlige samfunds lighedsbegreb og frihedsbegreb – altså kontraktsrettens grundbegreber – har vundet frem. Til en vis grad er den ret der tidligere blev opfattet som familiens eller privatlivets ret i dag simpelthen en bestanddel

af markedets ret, nærmere bestemt arbejdsmarkedets retten. Til privatlivet og familien hørte nemlig ikke blot tjenestefolk, men også svende og lærlinge inden for håndværkerlaugene. Særlig lærlingene var helt op til sidste halvdel af 1800-tallet uden reelle effektive rettigheder i forhold til mesteren. Mesteren udøvede reelt en husbonds uidskrænkede ret over for lærlinge og – med visse begrænsninger – tillige over for svendene.

Helt op til århundredeskiftet var opfattelsen af arbejdsforholdet som et over- og underordningsforhold – også inden for industrien – så fremherskende at det i flere retssager blev gjort gældende at også forbindelsen mellem en industrivirksomhed og de lønarbejdere hvis arbejdskraft virksomheden havde købt, måtte betragtes som henhørende under »privatlivet«. Men dette blev ikke anerkendt, tværtimod blev også håndværksforholdet og – noget senere – også tjeneste- og medhjælperforholdet – trukket ud af familiens og privatlivets ret og omdefineret til markedets ret: Man kan ikke på én gang fastlægge retten med udgangspunkt i en husbonds feudale magtfuldkommenhed og som et retsforhold der beherskes af den frie markeds udveksling af ydelser: Arbejde og arbejds løn.

Markedsrettens ekspansion på familierettens bekostning har haft betydning i forbindelse med udviklingen af kvinders – særlig gifte kvinders – retsstilling. Op til slutningen af 1800-tallet var den gifte kvinde i enhver henseende underlagt mandens økonomiske overhøjhed. Den blev gradvis nedbrudt og formelt afskaffet i 1920'erne da ægteskabsloven proklamerer principiel ligestilling af ægtefæller. Men den endelige inddragelse af kvinder under markedets rets almindelige begreb – som er forudsætningen for en økonomisk ligestilling – indtræder først i løbet af 1960'erne under den voldsomme ekspansion der stillede industrien over for et stort behov for kvindelig arbejdskraft og for arbejdskraftens bevægelighed. Denne udvikling udgør en af forudsætningerne for den senere gennemførte lovgivning om ligestilling mellem mænd og kvinder på arbejdsmarkedet.

Men selv om pligter og rettigheder i dagens samfund påhviler og tilkommer mænd og kvinder på formelt ensartede vilkår, er

kvinders rettigheder i høj grad konjunkturbestemte, og den formelle ligebehandling er langt fra ensbetydende med nogen reel ligestilling mellem kønnene, sålænge den sociale og økonomiske ulighed gør sig gældende. Hertil kommer at åbenlys og skjult diskrimination trives i bedste velgående.

8. Straffesystemet

Som det er omtalt tidligere (særlig i afsnit 4 og 5) er det gældende regelsystem teknisk opbygget på den måde at der kan skelnes mellem de grundlæggende regler der stiller bestemte krav til folks adfærd og på den anden side *sanktionsregler* og *procesregler*, hvori det er bestemt hvilke midler statsmagten tager i anvendelse for at håndhæve adfærdsreglerne.

Den mest omdiskuterede af disse sanktioner er *straffen*. Og strafferetten er i det hele taget en central del af retssystemet; det er navnlig herigennem statsmagten praktiserer en af retsvæsenets hovedfunktioner, nemlig at uskadeliggøre samfundets normbrydere (jfr. afsnit 1). Samtidig er strafferetten og den strafferetlige proces i høj grad med til at forme den retlige ideologi, retfærdighedsoplevelsen. Af disse grunde er det nærliggende at drøfte straffesystemet på dette sted – selv om straffereglerne (som det vil fremgå) ikke er det eneste – og ikke engang det praktisk vigtigste – håndhævelsesmiddel.

Straffeprincipperne i det borgerlige samfundssystem er udformet i overensstemmelse med de *retsstatsprincipper* der (som beskrevet i afsnit 6 og 7) gennemsyrrer både den offentlige og den private ret.

Som andre borgerlige retsprincipper bygger strafferettens grundregler på *regelrethed* og *formel ligebehandling*. I borgerlig straffelov §1 slås det fast, at *straf kræver lovhjemmel*. Dette princip – ingen straf uden lov (*nulla poena sine lege*) – står i skarp kontrast til tidligere samfundsforholds *arbitrære* straffesystemer der tillod magthaverne at straffe for handlinger uden

lovgrundlag blot på grundlag af magthavernes opfattelse af et begået forhold som strafværdigt.

Til det borgerlige samfunds straffeprincipper hører også afskaffelsen af det processystem der sikrede dommerens magt over straffeprocessens forløb. Det tillod ikke den tiltalte noget reelt forsvar, men overlod ham eller hende til den enkelte forhørsdommeres forgodtbefindende. I vore dage hører det herhjemme til strafferetsplejens grundideologi at den tiltalte har krav på en proces der sikrer et *fair forsvar*.

Straf betyder at samfundsmagten bevidst påfører lovovertræderen en lidelse. Dette er udgangspunktet for at jurister føler sig nødsaget til at påberåbe sig *særlige grunde* til at straffe. Ikke en hvilken som helst lovovertrædelse kan begrunde straf. Rene hævnmotiver anerkendes ikke (officielt) som tilstrækkelig begrundelse for straf. Men indirekte spiller hævnmotivet en betydelig rolle, i den juridiske forklædning at straffen kan hævdes at være nødvendig for at foregribe og hindre selvtægt.

Spørgsmålet om straffesystemets funktion kan belyses med udgangspunkt i følgende spørgsmål:

- *Hvad* straffer man?
- *Hvorfor* straffer man?
- *Hvordan* straffer man?

Spørgsmålet om *hvad* der straffes kan man kun besvare gennem en opregning af samtlige de lovbestemmelser der foreskriver straf. De vigtigste findes i *borgerlig straffelov*; men også i andre lovregler findes der straffebestemmelser, f.eks. i toldloven, monopolloven, miljøbeskyttelsesloven, færdselsloven og mange flere, under ét kaldet *særlovgivningen*.

De forbrydelser som i borgerlig ret anses for de alvorligste findes samlet i borgerlig straffelov. Og hvis spørgsmålet om hvad der straffes skal besvares helt almindeligt, lyder svaret at der straffes for handlinger der er særligt truende eller skadelige for det eksisterende samfundssystem og de grundlæggende værdier samfundet bygger på. Af disse værdier indtager *den private ejendomsret* en særstilling. Overgreb mod den private ejendomsret er i praksis langt den hyppigste overtrædelse af straffeloven. Og

blandt de mangeartede anslag mod den private ejendomsret der er belagt med straf (underslæb, bedrageri, mandatsvig, åger, skyldnersvig osv.) spiller *tyveriet* en helt afgørende rolle. Af kriminalstatistikkerne fremgår at ca. 70-80 % af samtlige straffedomme angående frihedsstraf (bortset fra færdselssager) handler om forbrydelser mod den private ejendomsret. Tyverisagerne udgør ca. 85 % af disse sager.

Den grundlæggende konflikt i det strafferetlige system er altså en konflikt mellem ejendomsbesidderen og den ejendomsløse. Det er ikke for meget sagt at en af straffesystemets primære funktioner er at værne den private ejendomsret. Og det siger sig selv at et sådant straffesystem ikke er og ikke kan være klasse-neutralt, som det nærmere beskrives i kapitel IV.

Omvendt fremhæves det ofte i den retspolitiske debat at handlinger begået af de økonomisk indflydelsesrige – f.eks. trusler mod og beskadigelse af miljøet og af industriarbejdernes liv, førlighed og sundhed – har langt større individuelle og samfundsmæssige skadevirkninger end mange berigelsesforbrydelser, men ikke desmindre behandles langt mildere; enten straffes de slet ikke eller også bliver der kun tale om beskedne bøder uden nogen reel betydning.

At der bag lovens facade af formel lighed og klasseneutralitet så at sige er indbygget klassebestemte uligheder i selve forbrydelsesbegrebet uddybes nærmere i kapitel IV.

Spørgsmålet om *hvorfor* man straffer, findes der ikke særlig udførlige svar på. Både i den strafferetlige teori og i officielle publikationer fra de statsorganer der er ansvarlige for administration af straffesystemet nøjes man med det helt svævende svar at straffen skulle have en *præventiv* betydning. Hermed tænker man dels på den *alment* forebyggende (generalpræventive) betydning (man afholder sig fra forbrydelser p.g.a. frygten for straf), dels på straffens opdragende betydning for den *enkelte* lovovertræder (den individualpræventive funktion).

Disse svar er meget utilfredsstillende. Og de strider voldsomt mod de undersøgelsesresultater som mange sociologer i dette århundrede er nået frem til. Spørgsmålet om hvorfor man straf-

fer er i virkeligheden uklart. I stedet må man spørge: Hvilke *funktioner* eller *virksomheder* har straffen som den anvendes i dagens samfund? Der kan være tale om både tilsigtede og utilsigtede og om såvel åbenlyse som skjulte virkninger.

Blandt de straffereformer der anvendes i vores samfund i dag er *frihedsstraffen* (hæfte og fængsel) den alvorligste. Hvordan forholder frihedsstraffen sig til de officielle teorier om straffens præventive virkning?

Generalpræventionen ved man ikke meget om, og med hensyn til den individualpræventive («specialpræventive») funktion – der tager sigte på at genopdrage (resocialisere) den straffede – er det påvist i talrige undersøgelser at fængselsopholdet af næsten alle indsatte opleves som pinefuldt og at frihedsberøvelse i kraft af en lang række psykologiske og sociale mekanismer påvirker de indsatte i overvejende negativ retning. Nyere kriminologisk forskning har vist at de indsatte jævnt hen bliver kriminaliseret, narkomaniseret, neurotiseret og oplever en stærk følelse af magtesløshed gennem opholdet. De bliver, med et amerikansk udtryk, »prisoniseret«. Påstanden om at fængselsstraffen skulle have en positiv præventiv funktion er i dag grundigt dementeret.

Kriminologen Karl O. Christiansen har givet følgende pessimistiske sammenfatning:

»Generalpræventionen ved vi ikke noget om, men den tror vi på. Specialpræventionen (den forbedrende virkning på den dømte), ved vi noget om, men den tror vi ikke på«.

Derimod har frihedsstraffen en række andre funktioner som ifølge adskillige kriminologer og sociologer, bl.a. den norske retssociolog Thomas Mathiesen, er de vigtigste i det moderne samfund:

For det første bevirker frihedsberøvelsen at samfundet »renses« for uønskede individer. Fængselsstraffen har en *renovationsfunktion*, som det udtrykkes.

For det andet har fængselsstraffen den virkning at opmærksomheden bortledes fra de virkelige farer det moderne samfund

frembyder »når fængsel bruges mod en gruppe temmelig ufarlige lovbyggere«. Der tænkes på farer som næringslivets overforbrug af ressourcer, miljøforgiftning og anden forurening, uforsvarligt arbejdsmiljø osv. »Ved at de små sættes i fængsel bliver der givet indtryk af at det er deres handlinger der er farlige, mens de virkelig farlige handlinger begås af de store. Fængselsstraffen har med andre ord en *afledningsfunktion*«. Desuden afleder straffen opmærksomheden fra de sociale, psykologiske og økonomiske problemer der som regel rummer de egentlige forklaringer på den strafbare adfærd.

Endelig kan man opfatte fængselsstraffen som en slags alibi for samfundets straffesystem og straffemyndigheder: Anvendelse af fængsel giver indtryk af at myndighederne og politikerne arbejder effektivt med kriminalitetsbekæmpelse. »Myndighederne slår i bordet på den måde, og giver pressen og andre medier og publikum – som let kan komme til at kritisere myndighederne for ineffektivitet – indtryk af at der bliver gjort noget ved problemet«. Gennem fængselsstraffen demonstreres det rent fysisk at der reageres mod kriminalitet.

Dette sidste punkt fører direkte over til det sidste spørgsmål: Hvordan straffes der?

Der er tidligere peget på at strafferetsplejen i vores samfund bygger på procesprincipper der skulle sikre den tiltalte en fair behandling med rimelige muligheder for et forsvar. Men dette hensyn kan komme i strid med straffen som en målestok for myndighedernes effektivitet – og dermed for straffesystemets troværdighed: Når der begås alvorlige forbrydelser, kræves det af hensyn til straffesystemets effektivitet – og ikke mindst befolkningens forestillinger herom og dermed tilliden til statens myndigheder – at nogen bliver straffet, helst den eller de skyldige, men i nødsfald en eller flere andre.

Dette krav om et bestemt resultat – domfældelse – kan føre til kollision med de principper i straffeprocessen der skulle tjene til at sikre en fair proces. Fra 1970'erne har denne undergravende tendens særlig kunnet spores med hensyn til narkokriminalitet. Politiets og anklagemyndighedens bestræbelser på at demonstre-

re evne til effektiv bekæmpelse har ført til en række straffedomme der langt fra lever op til de grundlæggende krav om retssikkerhed og fair forsvarsmuligheder. Gennem anvendelse af *anonyme vidner*, herunder *politiagenter*, og i kraft af voldsomme indskrænkninger af forsvarernes frihed, har domsforhandlingen i flere sager udviklet sig til en proces der af tre landsdommere er blevet karakteriseret som »en parodi på en retshandling«: Når der føres anonyme vidner er den tiltalte reelt forsvarsløs: Forsvareren er, som landsommerne fremhæver, »afskåret fra sammen med klienten at tilrettelægge et forsvar over for de belastende udtalelser, der kan være kommet frem under vidneforklaringen, og han (forsvareren) må i visse situationer procedere dele af sagen, uden at klienten er til stede og hører hvad forsvareren siger«.

Mod regeringens protest blev der på grundlag af de tre landsdommeres kritik i 1986 gennemført et principielt forbud mod anvendelsen af anonyme vidner. Men selv bortset fra de anonyme vidner forekommer der adskillige eksempler på at straffeprocessen – i særdeleshed i narkosager – langt fra lever op til lovens forskrifter om at det påhviler anklagemyndigheden at føre det fulde bevis for at tiltalte er skyldig.

Et tilsvarende kompromis ser vi i den stadig udvidede adgang til at indespærre mistænkte *inden* domsfældelse (varetægtsfængsling) »af hensyn til retshåndhævelsen« som det, paradoksalt nok, kaldes i retsplejeloven.

Spørgsmålet om hvordan der straffes angår ikke alene selve straffeprocessen, altså fremgangsmåden til at afgøre om den tiltalte er skyldig; spørgsmålet angår også *valget af strafform*.

I større historisk perspektiv er frihedsstraffen forholdsvis ny. Den slog først for alvor igennem i de europæiske lande i løbet af 1700-tallet. Tidligere var *fysisk afstraffelse* – lemlæstelse, brændemærkning, kagstrygning, prygl, spidsrod eller dødsstraf – den almindelige strafform. Hvorfor fængselsstraffen i vores del af verden har fortrængt de fysiske afstraffelser er der blandt sociologer og historikere i dag stort set enighed om: Den borgerlige kapitalistiske produktionsmåde blev efterhånden organiseret

i et frit arbejdsmarked, hvor arbejdskraften først og fremmest stod til rådighed for den voksende industri, og industrien krævede muligheder for indordning, »samlebåndsdisciplin«. Med Thomas Mathiesens ord var det »meningsløst at straffe med voldsomme fysiske lemlæstelser når det drejede sig om mennesker som skulle tilpasse sig den pedantiske og nøjagtige form for disciplineret adfærd som nu var blevet nødvendig i produktionen. Langt mere fornuftigt og virkningsfuldt var det at tænke sig et straffesystem som indeholdt en tilsvarende type pedantisk disciplin«, og de nye fængsler blev netop disciplinfængsler med stærk vægt på pinlig orden, som tilmed frembød en effektiv metode til *overvågning*. Hertil kommer at fængslerne i lange perioder til dels fungerede som arbejdsanstalter.

KAPITEL III

Retfærdighedsideologien

9. Rettens teknik

Som det tidligere er forklaret, indeholder retssystemet dels regler om menneskers adfærd, dels et håndhævelses- eller sanktionsapparat til at få reglerne overholdt. På grundlag af det danske retssystem er det først og fremmest *domstolene* der står for retshåndhævelsen. Men domstolenes virksomhed suppleres af en lang række andre myndighedspersoner, politi, anklagemyndighed og talløse administrative organer (kapitel I).

Disse retsfunktionærers virksomhed er på papiret direkte afledt af loven. Deres virksomhed er en levendegørelse af loven. »Ret« i betydningen retsregler og »ret« i betydningen dommere og andre retsfunktionærer er ifølge dette billede ét og det samme, som det er beskrevet i afsnit 3.

Dette billede virker befordrende på omverdenens *retfærdighedsoplevelse*. Den forestilling at privatpersoner som kommer i berøring med retsmaskineriet ikke er ofre for tilfældige myndighedspersoners forgodtbefindende, men behandles i overensstemmelse med landets love, næres af hele retsapparatets funktionsmåde.

I sin ydre fremtræden er retten upersonlig. Dommeren skriver ikke i en dom:

»Jeg mener at *Jensen* har...«

I juridisk sprogbrug anvender man ikke førsteperson. Det er »Retten« ikke dommeren som person der udtaler sig. Og sagens parter omtales ikke ved navn; de er anonyme rollehavende og

omtales som »sagsøgeren«, »sagsøgte«, »appellanten« og »indstævnte«. Det hedder:

»Retten finder at sagsøgte har...«

I den sproglige opbygning kan man også helt udslette indtrykket af at dommen overhovedet er skrevet af noget menneske. Det sker ved at dommeren slet ikke udtaler sig direkte, end ikke i tredjeperson, men bruger en sproglig passivform. F.eks. er følgende formulering almindeligt forekommende:

»Det findes at måtte lægges til grund at sagsøgte har...«

I denne – noget uskønne – sproglige form fremmanes rettens uafvendelige retfærdighed; det er ikke nogen tilfældig enkeltperson der træffer afgørelse.

Dette indtryk af ophøjet upersonlig retfærdighed bestyrkes af rettens miljø. Retslokaler er ikke stedet for indforståede eller tillidsfulde samtaler. Det er som regel pompøse, og i hvert fald meget lidt hyggelige bygninger, udstyret med allehånde symboler der maner til ydmyghed. Københavns Byret er et imponerende eksempel på at underkastelsesritualerne har fundet direkte arkitektoniske udtryk: De kolossale dimensioner der møder den indtrædende både foran og bag den næsten uflyttelige kæmpedør inden for de gigantiske søjler, den enorme forhal, de lange kringledede gange. Og inde i selve retslokalet troner dommeren på et podium bag en solid skranke. Retten er ophøjet i rent bogstavelig forstand. Retten taler ned til parterne. Parterne taler op til retten, *ser* op til dommeren. Man kommunikerer ikke i øjenhøjde. Ingen er i tvivl om at retten repræsenterer en højere magt. Man underkaster sig retfærdigheden.

Parykker eller masker, der i det ydre tjener til helt at udviske dommerens person, har aldrig vundet indpas i dansk retspleje. Men kapperne og uniformerne eksisterer stadigvæk i landsretterne og Højesteret og tjener til at stimulere underkastelsen og fjerne nogen fornemmelse af at der skulle ligge selvstændige menneskelige beslutninger bag rettens håndhævelse.

Al denne ydre nimbus omkring rettens fremtræden er ikke blot irrationelle ritualer og magi. At appellere til *underkastelse* og opbygge en almindelig *lovlydighed* er i sig selv et væsentligt mål for ethvert retssystem. Og til lovlydigheden og underkastelsen hører mytiske billeder af retten som objektiv, retfærdig, op-højet og upersonlig, i slægt med – og i nogle kulturer direkte inkorporeret i – religiøse forestillinger.

At udstille retten og demonstrere rettens autoritet er en betydningsfyld opgave; den varetages omhyggeligt. Hele den alvors-tunge straffeprocess med dens blanding af ritualer og skuespil tjener ikke blot til at straffe den enkelte lovbrøder, men også til at dyrke en slags socialpsykologisk mentalhygiejne. Straffen over lovbrøderen fungerer som en udsonings- eller renselsesproces; med uddrivelsen af sydebukken bekræfter samfundet sine egne værdier. Med den offentlige – ofte tæt pressedækkede – proces fremmes to sammenhængende mål: Dels udstilles ydmygelsen af lovbrøderen til almindelig skræk og advarsel, dels stimuleres billedet af en højere retfærdighed som alle kan identificere sig med: Retten straffer de onde og skyldige og sikrer dermed de gode og skyldfri.

Rettens mægtige autoritet – der, set nedefra, er ritualer der maner til underkastelse – fremtræder i dommens sprog. Det er ikke dansk som det tales mellem nulevende mennesker.

En (tilfældig udvalgt) smagsprøve er Højesterets afgørelse af en konflikt der opstod i 1970'erne på Nyborg Statsfængsel. Nogle indsatte havde krævet en anstændig betaling (dvs. mere end ca. 3 kr. i timen) for det arbejde der kræves udført under straf-fsoningen i fængslernes håndværks- og fabrikationsvirksomhed. Da fængselsledelsen ikke ville forhandle om en forhøjelse af løn-nen, nægtede mange af de indsatte at møde til arbejde. Som straf blev de hensat i total isolation, i den såkaldte strafcelle, i kortere eller længere perioder.

Det spørgsmål der blev afgjort af Højesteret var om disse straf-fe udgør en sådan (ekstra) *frihedsberøvelse* der kan efterprøves af domstolene efter grundloven. Grundlovens § 71, stk. 6 bestem-mer at *administrative frihedsberøvelser uden for strafferetsple-*

jen kan kræves efterprøvet af domstolene.

Er der her tale om en »frihedsberøvelse«? – Og i bekræftende fald er der tale om en frihedsberøvelse »uden for strafferetsplejen«?

Disse spørgsmål har afgørende betydning for en række af de mennesker i vores samfund der har haft de dårligste sociale betingelser, herunder de ringeste uddannelsesvilkår. Der er altså al mulig grund til at *forklare* afgørelsen gennem enkle, overbevisende udsagn.

For den der har tilbragt blot en kortere tid i stracellen vil det være virkelighedsforfalskning at påstå at der ikke skulle være tale om »frihedsberøvelse«. Det normale fængselsophold er ganske vist i sig selv en frihedsberøvelse; men det åbner dog mulighed for en vis – omend begrænset – bevægelsesfrihed. I stracellen er frihedsberøvelsen fuldstændig. Cellen er et lille, skabslignende, mørkt rum, som erfaringsmæssigt fremkalder klaustrofobi, angstanfald, ofte med en række, forbigående eller permanente, psykiske skadevirkninger.

Hvor mange af de indsatte vil på denne baggrund kunne gennemskue Højesterets begrundelse for at afvise de indsatte ret til domstolsprøvelse? Rettens meddelelse til fangerne lyder:

»Hensættelse i stracelle i medfør af straffelovens § 47 under de vilkår, der er gengivet i byrettens kendelse, jfr. cirkulære af 5. august 1968, findes på baggrund af den af straffedommen følgende frihedsberøvelse og de for afsoningen af fængselsstraf i det hele gældende regler ikke i sig selv at kunne anses som en frihedsberøvelse, der er omfattet af grundlovens § 71, stk. 6.

Ifølge den før 1. juli 1973 gældende regel i straffelovens § 46, stk. 2, medregnedes den tid, i hvilken fangen hensattes i stracelle, vel ikke til straffetiden, men den forlængelse af frihedsberøvelsen, som hensættelsen således medførte, fulgte direkte af loven. Anvendelsen af stracelle indgår dernæst – ligesom anvendelse af disciplinærstraffe i øvrigt – som led i straffelovens regulering af fuldbyrdelsen af frihedsstraf. Dette regelsæt, hvortil slutter sig

retsplejelovens regler i fjerde bog om strafferetsplejen, ottende afsnit, om fuldbyrdelsen af domme i straffesager, findes at måtte anses omfattet af udtrykket »strafferetsplejen« i grundlovens § 71, stk. 6, og en herved hjemlet administrativ frihedsberøvelse således at være undtaget fra den domstolsprøvelse, som denne bestemmelse foreskriver, og som i øvrigt efter retsplejeloven foretages i den borgerlige retsplejes former. Herefter findes prøvelse af lovligheden af hensættelse i strafcelle ej heller efter de før 1. juli 1973 gældende regler at være omfattet af grundlovens § 71, stk. 6«.

Eksemplet er typisk for dommersprogbrug. Et køligt, kunstfærdigt og uforståeligt magtsprog, sammensat af lange knudrede, til dels uigennemskuelige sætninger. Sproget lægger en uovervindelig afstand til de underlegne parter, som direkte bliver genstand for verbal ydmygelse.

Det hører yderligere med til billedet af den typiske sprogbrug at jurister i almindelighed og dommere i særdeleshed bruger et ordvalg der med forkærlighed dyrker vendinger og gloser der forlængst er gået af brug. Dommere bruger kun højst modvilligt dagligsprogets ord og begreber. Det populære tohjulede køretøj hedder ikke en »knallert« men en »cykel med hjælpemotor«. Et folkevognsrugbrød omtales med en teknisk beskrivelse, til nød med tilføjelsen »et såkaldt 'rugbrød'«. Den kendte københavnske lokalitet Christiania omtales i adskillige år af statens jurister som »Bådsmandsstrædes Kaserne og Ammunitionsarsenalet«, og kun modvilligt skrev politi og retsmyndigheder »den såkaldte fristad 'Christiania'«. I en landdommers kommentar til lejeloven omtales et boligkollektiv som »et såkaldt kollektiv«, osv.

Retssproget – som altså er et fremmedsprog i forhold til dem det angår – medvirker, bl.a. i kraft af dets selvhøjtidelige uforståelighed, til at befæste og understrege autoriteten. Det sikrer desuden en *uigennemsigthed* som kendes fra mange kirkelige bureaukratier, mest udpræget den katolske kirke. Uigennemsigtheden beror ikke blot på fremmedsproget i dommen. Det kan også forekomme at dommen, gennem udelukkelser og omskriv-

ninger, slører eller fortegner de faktiske forhold der ligger til grund for afgørelsen, f.eks. vidneudsagn. Når en dom skrives, kender dommeren resultatet; han ved hvad han skal skrive sig frem til. Tilsyneladende medtager dommen alt, hvad der har været fremme i sagen. Men dommeren er mest interesseret i at dommen er uangribelig; dette kan opnås ved at distraherende dokumenter, vidneudsagn og argumenter udelades eller retoucherer, så sagsfremstillingen passer med resultatet. Omverdenen – der kun kender sagen fra dommens egen gengivelse – må uværgerlig opfatte resultatet som retfærdigt; de kan ikke vide at dommens gengivelse af virkeligheden og processens forløb er fejlagtigt. Det ser ud som om retfærdigheden er sket fyldest. Retten gøres immun over for *kritik*.

Hvorfor den overvejende del af samfundsmedlemmerne frivilligt overholder de fleste (omend langt fra alle) love er et åbent spørgsmål. Psykologisk set kan man tænke sig forskellige forklaringer. Det kan tænkes at folk handler i overensstemmelse med retsvæsenets krav på grund af en spontan tilslutning til de værdier og de idéer der ligger til grund for samfundets retsregler. Som en anden ydermulighed kan man pege på frygten for straf eller for omverdenens misbilligelse som drivkraft.

Imellem disse to ekstremer findes en lang række mellemstationer, blandede motiveringer som kan rumme både elementer af tilslutning og elementer af skepsis eller modstand, som imidlertid holdes i ave af rettens autoritet.

Men under alle omstændigheder er det en uhyre væsentlig side af et hvilket som helst retssystem at opbygge symboler, ritualer og forestillinger der tjener til at opbygge et billede af retssystemet som udtryk for en *uafvendelig* og – om nødvendigt *uigennemskuelig* – *retfærdighed*. Ethvert spørgsmålstegn ved retfærdigheden svækker autoriteten.

På denne baggrund skal der i det følgende diskuteres hvordan juristerne administrerer retfærdighedsideologien.

10. Den juridiske metode

Den inderste hemmelighed i den juridiske virksomhed er den proces der omformer den almene regel til en konkret afgørelse: Hvordan kommer juristen til sit resultat? Svaret på dette grundlæggende spørgsmål er: Ved hjælp af den *juridiske metode*.

Det svar juristerne stiller til skue for omverdenen er af samme overordnede selvfølgelighed som de kirkelige autoriteters forklaring på dåben og nadveren og andre af de religiøse præsteskabers ritualer, nemlig dommerens – og andre juristers – *bundethed af loven*. Dette svar kan simpelthen læses i Danmarks Riges Grundlov, hvis hovedbestemmelse om dommernes virksomhed (§ 64) lyder således:

»Dommerne har i deres kald alene at rette sig efter loven«.

Men denne selvfølgelige henvisning til loven rummer ikke noget virkelighedsdækkende svar.

Selv om man i første omgang ser bort fra at der ikke på alle retsområder findes *skrevne regler* (love eller administrativt udstedte regler, jfr. afsnit 4), opstår der i næsten alle sammenhænge hvori en lov påberåbes, spørgsmål om *fortolkning*, og hermed tilintetgøres den selvfølgelighed der ligger i henvisningen til at »loven« udtømmende afstikker den konkrete beslutning dommeren træffer.

Den præcise betydning af langt de fleste ord der anvendes i lovtekster er nemlig ubestemt; de stiller dommeren over for et selvstændigt valg; de fleste ord er flertydige, og den nærmere mening kan først bestemmes på grundlag af en iagttagelse af den sammenhæng hvori sætningen fremkommer (konteksten), og denne sammenhæng tydes i vidt omfang af dommeren selv.

Det kan naturligvis forekomme at det problem dommeren står overfor har været omtalt og diskuteret i lovens *forarbejder*. Når et lovforslag fremsættes for Folketinget er der til lovforslagets tekst knyttet en række bemærkninger hvori forslagsstilleren (der i de fleste tilfælde er vedkommende minister) gør rede for de

almindelige hensyn der ligger til grund for forslaget og tillige argumenterer for lovforslagets nærmere betydning. Disse bemærkninger indeholder vigtige fortolkningsbidrag som kan lede dommeren på sporet af en konkret løsning. Desuden kan ophavsmændenes mening med lovforslaget og de enkelte regler fremgå af folketingsforhandlingerne om lovforslaget og særlig af de bemærkninger der gøres af det pågældende folketingsudvalg der har lovforslaget til behandling og udtalelse under dets vej gennem Folketinget.

Men det forekommer tit at der ikke i lovens forarbejder på nogen måde er taget stilling til de fortolkningssspørgsmål der senere dukker op for en dommer. I alle tilfælde hvor lovens ord tillader flere løsninger – og det gør den som regel – indeholder dommerens afgørelse en selvstændig beslutning som ikke kan føres tilbage til og *udledes* af lovens »ord«. Disse er jo flertydige og følgelig må grundlaget for dommerens afgørelse findes uden for lovteksten. »Loven« forklarer ingenting her. Retsudøvelsen er en selvstændig produktiv virksomhed. Dommeren træffer et *valg* – som ikke kun udledes af »loven«.

Alligevel kalder man denne virksomhed »fortolkning« – altså også selv om dommerens vurderende stillingtagen har sin rod i endstillinger der ligger uden for lovens ord.

Som det er påvist i nyere fortolkningslære, særlig af Alf Ross, er al retsudøvelse – altså domstolenes og andre retsinstitutters afgørelsesvirksomhed – overvejende bestemt af *pragmatiske* hensyn, og hermed menes hensyn der er baseret i en vurdering af resultatets praktiske rimelighed målt i forhold til visse forudsatte vurderinger«. Heri indgår ikke blot frie vurderinger af et forhold som dommeren mener at kunne bestemme som »lovens formål«, men i høj grad tillige ønsket om at indpasse resultatet i det almindelige retssystem. Hensynet til sammenhæng og konsistens spiller en stor rolle.

Dette betyder at dommeren i mangfoldige tilfælde praktiserer en virksomhed der stiller domstolene temmelig frit i forhold til lovens *ordlyd*. I grundlovens § 77 er det f.eks. bestemt at »*enhver* er berettiget til på tryk, i skrift og i tale at offentliggøre sine

tanker«. Glosen »enhver« er uhyre vidtgående. Alligevel er det slået fast i konkrete afgørelser at f.eks. indsatte i statsfængslerne eller på hospitaler, skoleelever og andre der befinder sig i udprægede afhængighedsforhold ikke nyder godt af § 77. – Sagt på jævnt dansk: Det er blevet bestemt at »enhver« ikke betyder »enhver«, men derimod »enhver med visse undtagelser« – hvis nærmere grænser fastlægges af domstolene.

Et tilsvarende eksempel er Højesterets dom i strafcellesagen (omtalt i afsnit 9): Selv om der – i henhold til sædvanlig sprogbrug – er tale om en »administrativ frihedsberøvelse« beslutter Højesteret at »indfortolke« begrænsninger.

Det forekommer også at domstolene fortolker en lov *udvidende*. I den juridiske teori kalder man ofte dette fænomen for *analogislutning*. Og i teorien opstiller juristerne forskellige betingelser for at en lovtekst på den måde kan udvides; man taler om at der skal foreligge »årsagernes lighed«; heri ligger at udvidelsen af en regel fra et område til et andet kun kan finde sted dersom en vurdering af de formål og idéer der antages at have bestemt reglen tillige taler for at anvende den også på andre områder.

Også denne proces bygger på en selvstændig vurderende stillingtagen fra dommerens side. Processen kan være ukompliceret, f.eks. ved tydingen af et forbud mod at medtage hunde i fødevarerforretninger. Forbudet kan uden vanskelighed udstrækkes til andre dyrearter (som sjældnere medbringes) f.eks. aber eller geder: De samme hygiejniske hensyn gør sig gældende med stort set samme vægt – måske oven i købet i forstærket grad.

Men i andre tilfælde bygger den udvidende fortolkning eller analogislutningen på vurderinger der kan have et klart politisk indhold. I nogle straffesager har det således været gjort gældende at straffelovens forbud mod at »beskrive« militære anlæg (straffelovens § 110a) skulle udstrækkes til at gælde den blotte omtale af et anlægs geografiske placering uden nærmere beskrivelse. En sådan afgørelse træffes naturligvis ikke løsrevet fra dommerens politiske indtilling til forsvarspolitik. Det politiske grundlag for dommen forstærkes i de egentlige spionsager, f.eks. den spionsag der blev gennemført mod nordmanden Arne Treholt i 1984-85.

Hovedpunktet i sagen var om Treholt havde givet Sovjetunionens efterretningsagenter oplysninger der kunne skade »rigets sikkerhed«. En sådan afgørelse bygger naturligvis på både militærteknisk og sikkerhedspolitisk viden; men den sikkerhedspolitiske grundholdning vil være afgørende i adskillige tvivlstilfælde. I Treholt-sagen var rettens formand personlig og politisk knyttet til Høyre-regeringens leder, den daværende norske statsminister. Meget taler for at en dommer uden denne politiske baggrund eller belastning kunne være kommet til et andet resultat.

Politiske hensyn kan spille en rolle for retsafgørelsernes udfald i mange andre tilfælde.

Et eksempel på hvordan retsopfattelsen ligefrem tilpasses de politiske beslutninger er retsgrundlaget for den danske tilslutning til EF.

Som det kort er omtalt i slutningen af afsnit 6 har EF's organer i et vist omfang en *overstatslig* myndighed. Herved adskiller Romtraktaten sig fra alle andre traktater: Gennem medlemskabet af EF *overføres* en del af de magtbeføjelser der ellers tilkommer de danske myndigheder (med Folketinget i spidsen) til EF's organer (ministerråd, kommission og domstol). Dette kaldes, med et indarbejdet udtryk, for *suverænitetsafgivelse*: Den danske stats magt over for de danske statsborgere overgives i et vist omfang til EF's organer. I det omfang disse organer kan træffe bindende beslutninger i forhold til danske statsborgere har de danske myndigheder tilsvarende mistet deres magt. EF-retten fortrænger dansk ret.

Eftersom de danske statsorganers magt og kompetence er fastlagt i grundloven blev der i forbindelse med den danske tilslutning til EF rejst spørgsmål om *grundlovens grænser*. Og mange mente at dansk tilslutning til EF kun ville være mulig på basis af en grundlovsændring.

Dette spørgsmål afhænger af grundlovens § 20 som blev indført ved grundlovesændringen i 1953. I § 20 bestemmes det at der i visse tilfælde kan finde suverænitetsafgivelse sted, men kun under forudsætning af at det sker i »*nærmere bestemt omfang*«.

Når grundloven kræver at suverænitetsafgivelse kun kan finde

sted »i nærmere bestemt omfang«, hænger det naturligvis sammen med at de danske beslutningstagere skal kunne *vide præcis* hvad man giver afkald på. Under debatten forud for den danske tilslutning til EF i 1972 gjorde modstandere af dansk medlemskab gældende at Romtraktaten er så ubestemt at suverænitetsafgivelsen ikke var »nærmere bestemt«. *Hvor langt* EF's magt gik, vidste ingen, hævdede EF-modstanderne.

Den juridiske diskussion angik særlig to punkter, nemlig for det første princippet om *EF-reglernes forrang*, dvs. princippet om at de retsregler der udstedes af EF's organer ubetinget *fortrænger* de regler der udstedes af danske myndigheder. For det andet mente EF-modstanderne at Romtraktatens artikel 235 (der gengives nedenfor) gør det umuligt at sætte så præcise grænser for EF-organernes magtudøvelse, at kompetenceafgivelsens omfang er »nærmere bestemt«.

Under Folketingets behandling af forslaget til lov om dansk tilslutning til Romtraktaten blev Justitsministeriet bedt om at fremkomme med en redegørelse for spørgsmålet om forholdet mellem den danske grundlov § 20 og Romtraktaten. I Justitsministeriets redegørelse fastslås det at den suverænitetsafgivelse der var tale om, var »nærmere bestemt«, således at grundloven var overholdt. I redegørelsen henviser Justitsministeriet til at der gælder et »strengt legalitetsprincip« inden for EF. Som det er beskrevet i afsnit 6 betyder legalitetsprincippet efter dansk ret at forvaltningsorganernes afgørelser skal have hjemmel i loven. Inden for EF's område betyder legalitetsprincippet at EF-organernes retsakter, som det siges i Justitsministeriets redegørelse »skal have hjemmel i en konkret bestemmelse i traktaten, og de skal ligge inden for traktatens formålsbestemmelser«.

Når EF's organer således er juridisk bundet af traktaten, mener Justitsministeriet at grundlovens regler er overholdt. EF kan kun fortrænge danske myndigheder på netop områder hvor *Romtraktaten* giver EF den nødvendige hjemmel. Denne henvisning til EF-myndighedernes bundethed af Romtraktaten giver imidlertid problemer i forbindelse med traktatens artikel 235. Den bestemmer følgende:

»Såfremt en handling fra Fællesskabets side viser sig påkrævet for at virkeliggøre et af Fællesskabets mål inden for fællesmarkedets rammer, og denne traktat ikke indeholder fornøden hjemmel hertil, udfærdiger rådet på forslag af kommissionen ... passende forskrifter herom«.

Dette er en ren gummiparagraf: Betingelsen for at anvende artikel 235 er at en handling »viser sig påkrævet ...«; i så fald kan rådet (énstemmigt ganske vist, men uden traktatændring) beslutte »passende forskrifter«.

Er denne angivelse af suverænitetsafgivelsens omfang tilstrækkelig præcis til at være »*nærmere bestemt*«?

Grænsen for artikel 235 er »Fællesskabets mål«.

Disse mål går langt videre end traktatens enkeltbestemmelser; hovedmålet er nemlig, som det siges i indledningen til Romtraktaten, og som det siden er blevet fastslået af kommissionen:

»En stadig tættere forening af Europas folk i en egentlig politisk union ...«

Betyder dette så ikke at artikel 235 indeholder en blancofuldmagt til EF's organer: De kan træffe alle de bestemmelser som er nødvendige for at skabe en politisk union, dvs. en kompetence-overdragelse i helt *ubestemt omfang*?

Hertil svarede Justitsministeriet i redegørelsen fra 1972:

»Der er ingen tvivl om, at indsættelsen af artikel 235 har haft til formål at muliggøre en udfyldning af de huller, der måtte vise sig at være i traktaten som følge af, at man ved traktaternes udarbejdelse har *overset et eller andet praktisk problem i forbindelse med gennemførelsen af traktatens formål*« (udhævet her).

På dette grundlag konkluderede flertallet i Folketingets markedsudvalg:

»Det er hævet over enhver tvivl, at lovforslaget om tilslutning til EF er i overensstemmelse med grundloven«.

Markedsudvalgets mindretal anså det derimod for tvivlsomt om grundloven var overholdt og krævede (men fik ikke) en uvildig redegørelse – til forskel fra Justitsministeriets redegørelse der var udarbejdet af regeringens egne embedsmænd.

Den politiske holdning til EF hos flertal og mindretal afspejler sig således direkte i retsopfattelsen: Flertallet har ingen juridiske betænkeligheder; det har mindretallet. Og de juridiske betænkeligheder afspejler netop de politiske, som er et krav om sikkerhed for suverænitetsgivelsens præcise udstrækning.

I tiden efter den danske tilslutning til EF er artikel 235 blevet anvendt som grundlag for langt mere end udfyldning af huller der skyldes at man »har overset et eller andet praktisk problem«. Artikel 235 har været brugt som grundlag for *reelle udvidelser* af EF-organernes virkeområde. Intet sted i den oprindelige Romtraktat gives der EF-organerne grundlag for at træffe beslutninger om forbrugerspørgsmål, om arbejdsmarkeds- og socialpolitik, om uddannelsespolitik, miljøspørgsmål m.m. Ikke des mindre er disse områder gradvis inddraget under EF. Bl.a. med hjemmel i artikel 235.

Hvis der var logisk og politisk sammenhæng i retssystemet, måtte man konstatere at denne udvidelse af EF's magt på de danske statsorganers bekostning er i strid med den danske grundlov. Danske domstole ville have slået bremserne i, når det viste sig at artikel 235 blev brugt langt ud over det påberåbte formål.

Men sådan er det ikke i den juridiske verden. Spørgsmål om det »strengt gennemførte legalitetsprincip« – som det danske justitsministerium påberåbte sig i 1972 – håndhæves nemlig ikke af danske domstole, men derimod af EF-domstolen. Og i EF-domstolens fortolkning indgår der mindst lige så mange udtalte politiske hensyn som i al anden juridisk fortolkning. I lærebog i EF-ret udtrykkes det på følgende måde:

»De *fortolkningsprincipper*, EF-domstolen anvender, er ikke væsensforskellig fra dem, der anvendes af dommerne her i landet.

Derimod kan man sige, at EF-domstolens *fortolkningsstil* til en

vis grad adskiller sig fra den, vi kender her i landet. ... Både de danske domstole og EF-dommerne har en ikke ringe frihed til ved benyttelse af de forskellige fortolkningsprincipper at nå frem til det resultat, de finder rigtigst i den konkrete sag. Det særlige ved EF-domstolens fortolkningsstil er, at den har understreget betydningen af visse fortolkningsprincipper og lagt mindre vægt på andre. Der kan her være grund til navnlig at nævne dens udprægede anvendelse af formålsfortolkninger (den teleologiske fortolkningsmetode). Den lægger først og fremmest vægt på bestemmelsernes formål, navnlig set på baggrund af formålsangivelserne i traktatens præambel og indledende bestemmelser (som netop rummer unionsmålene). ... Det kan ses at den har lagt vægt på netop de fortolkningsprincipper, der gør det muligt for den at undgå en for snæver binding til traktatbestemmelsernes ordlyd. De valgte principper giver den en betydelig frihed til at fortolke bestemmelserne i lyset af dens egen opfattelse af, hvad der bedst tjener til at realisere traktatens formål ... Domstolen vil, hvor traktatens tekst gør det muligt, vælge den fortolkning, der mest effektivt vil medvirke til at fremme realiseringen af bestemmelsens formål, set i lyset af traktatens grundlæggende formål, ikke mindst integrationsformålet forstået som ønsket om at skabe snævre forbindelser mellem medlemsstaterne. ... Domstolen har herved utvivlsomt i væsentligt omfang været med til at styrke den europæiske integration«. (Foighel og Hagel Sørensen: Lærebog i EF-ret 1985 s. 138-39, udhævet her).

Hvis disse forhold var blevet bragt på det rene i 1972 ville folketingsudvalget have haft svært ved at fastholde sin overbevisning om at grundloven var blevet overholdt. I kraft af domstolens reelle udvidelse af traktatforpligtelserne har disse vist sig at være af alt andet end »nærmere bestemt omfang«, som det kræves af grundloven.

Dette udførligt omtalte fortolkningseksempel demonstrerer for det første at de dommere og andre jurister der giver sig af med fortolkning ikke udøver nogen passiv og underordnet virksomhed. Der er i vidt omfang tale om selvstændig retsskabelse.

For det andet viser eksemplet hvor klart *politisk afhængig* retsanvendelsen kan være. I vidt omfang må det konstateres at der ikke kan sættes nogen grænse mellem retsanvendelse og politisk virksomhed; forskellen kan indskrænke sig til at retsanvendelsen er *forklædt* som objektiv – upolitisk – virksomhed.

Den opfattelse af den juridiske metode der her er beskrevet, er i voldsom strid med hele det retfærdighedsbillede der lader domsafsigelse og anden retlig virksomhed fremstå som nødvendige følgeslutninger fra tvingende lovtekster og andre retskilder. Så længe det borgerlige retssamfund har eksisteret har jurister bidraget til at opbygge et retfærdighedsbillede gennem forskellige fortolkningsteorier der nærmere skulle forklare dommerens afhængighed af loven.

I 1800-tallets begyndelse var det en yndet opfattelse at dommerens virksomhed kunne baseres på en række »logiske slutningsmetoder« som påtvang bestemte opfattelser af lovteksterne og som tillige bestod i en udvikling af almene begreber om f.eks. »kontraktsfrihedens natur« der skulle diktere dommeren bestemte løsninger.

Senere har det været hævdet at sociale overvejelser, »samlivets nytten« eller andre friere vurderinger var bestemmende.

Samtidig har der stået diskussion om *subjektive* eller *objektive* fortolkningsteorier. Efter den subjektive fortolkningsteori er fortolkningens formål at udfinde »lovgiverens vilje«; dette indebærer en stærk bundethed af lovens forarbejder. På den anden side har tilhængere af den objektive fortolkning fremført at dommeren til enhver tid måtte tilpasse loven efter den aktuelle situation uden at være bundet af forarbejderne til ældre lovtekster.

Disse forskellige teorier er udtryk for forskellige tiders juridiske forsøg på at indpasse retslivet i et bestemt billede. Men de kommer til kort når det gælder en beskrivelse af den metode der *faktisk* anvendes af domstolene. Og den lægger dommerne ikke frem, hvad enten teorien foreskriver det ene eller det andet.

Dommeren afslører aldrig indholdet af de mentale processer der fører til at han i visse tilfælde holder sig til lovens ord, i andre tilfælde fortolker loven indskrænkende, i atter andre tilfælde ud-

vidende. Dommeren har – som alle jurister – sin argumentationsteknik der beskrives på følgende måde af Alf Ross (Om Ret og Retfærdighed s. 179 ff):

»Det er ikke sædvanligt, at dommeren siger: Loven lader mig mere eller mindre i stikken, men af de og de praktiske grunde træffer jeg denne afgørelse inden for dens rammer eller endog med overskridelse af disse. Det sædvanlige er derimod, at han gennem en *argumentationsteknik* søger at give det udseende af, at den afgørelse han træffer, objektivt og forstandsmæssigt kan udfindes ved studium af givne data og derfor er dækket af »lovens mening« eller »lovgiverens hensigt«. Han søger altså over for sig selv, eller i hvert fald over for omverdenen, at opretholde det omtalte billede af retsudøvelsen som bestemt alene ud fra lovydighedens motiv i forbindelse med forstandsmæssig indsigt i, hvad der er lovens mening eller lovgiverens vilje.

Er dommeren tilfreds med at anvende loven i klare referensfald (tilfælde der klart dækker sagen), holder han sig til lovens ordlyd ... Ønsker dommeren derimod at træffe en afgørelse der ligger i reglens tvivlsomme zone (præciserende fortolkning) eller som endog går imod »naturlig sproglig forståelse« (indskrænkende og udvidende fortolkning), søger han støtte for sit resultat, hvor han kan finde sådan. Hvis motiverne (forarbejderne) kan give en håndsrekning påberåbes de, ellers forbigås de i tavshed. Regelkrydsning stiller dommeren meget frit og åbner vide muligheder for »begrundelse« af et ønsket resultat, ikke mindst når der krydses også med analogiske udvidelser af andre retsregler. Indskrænkende fortolkninger kan desuden også opnås ved konstruktion af »lovens mening« eller »lovgiverens hensigt« ud fra overvejelser over lovens formentlige formål. Udvidende fortolkninger støttes på, at betingelserne for analogislutning er til stede. Kan man ikke finde på andet, falder man tilbage på rene postulat om, hvad der er eller kan have været lovgiverens hensigt, idet man simplethen forudsætter, at lovgiveren nødvendigvis må have ment og villet det man selv finder velbegrundet og ønskeligt.

Hemmeligheden ved denne argumentationsteknik ligger deri, at der ikke findes noget kriterium for hvornår den ene og hvornår den anden »fortolkningsregel« eller »slutningsmetode« er indiceret. Hvornår er udtalelser i lovens forarbejder udslaggivende? Når der ikke findes tilstrækkelig vægtige hensyn til at sætte sig ud over dem!

Alt dette er såre kunstfærdigt og hører til det værktøj, som enhver trænet jurist håndterer med færdighed. Han må vide, hvorledes han på passende måde kan legitimere det resultat, han finder påkrævet som »retfærdigt« eller socialt ønskeligt i overensstemmelse med sin retsoverbevisnings postulater. Man må bare ikke lade sig forblænde. Man må ikke tro, at denne teknik, disse »fortolkningsmetoder« til manipulation af lovteksten, er det drivende. Med få undtagelser er disse metoder så viseligt indrettet, at de aldrig pånøder sig, men kan udvælges efter behov. Det er ikke dem der bestemmer resultatet, men resultatet der bestemmer dem. Man vælger hvad man har brug for«.

Den retfærdighedsideologi som den juridiske facadelegitimation er med til at opbygge finder vi også i den tidligere nævnte bestemmelse i grundlovens § 64: »Dommerne har i deres kald alene at rette sig efter loven«.

Som det er beskrevet her, er »loven« ikke – og kan ikke være – nogen forklaring på dommerens virksomhed, når det står fast at enhver der træffer afgørelser under henvisning til loven først må afgøre en række spørgsmål om lovens anvendelsesområde, om indskrænkende og udvidende fortolkning osv.; når det kort sagt er slået fast at der nødvendigvis må ligge *andre motiverende kræfter* til grund for en retsafgørelse end den formelle lovlydighed.

Men det bliver endnu mere uforklarligt hvordan dommeren kommer frem til sit resultat når vi befinder os på områder hvor der ikke findes *skrevne regler*. I ganske vidt omfang bliver dommerne stillet over for den opgave at skulle træffe afgørelse på områder hvor der ikke eksisterer (udtømmende) lovbestemmel-

ser eller andre skrevne regler. F.eks. var meget væsentlige dele af erstatningsretten helt op til 1984 uden nogen udførlig lovregulering. Og i det meste af dette århundrede – til 1987 – har der ikke eksisteret skrevne regler der stiller almindelige krav til forvaltningsmyndighedernes sagsbehandling (afsnit 4 og 6).

I sådanne tilfælde benytter dommeren såkaldte uskrevne retskilder: I det omfang man kan finde støtte i lovgivningen for et bestemt resultat, kan lovgivningen bruges; men i andre tilfælde må dommerne i begrundelsen for domsresultatet påberåbe sig såkaldte »almindelige retsgrundsætninger« eller »forholdets natur«.

Hvad dækker disse begreber?

I den juridiske teori er der givet flere forskellige forklaringer på disse »retsgrundsætnings« karakter; men i det væsentlige kommer man ikke sagen nærmere end en angivelse af at det drejer sig om tilfælde hvor domstolene selv

»opstiller og anvender regler, der ikke kan udledes af nogen lov, retssædvane eller analogi«. (Poul Andersen, Dansk Forvaltningsret, 1963 s. 43).

Situationen er med andre ord den at dommerne selv *skaber retten*.

Men dette siges aldrig højt; og det tilkendegives aldrig hvilke praktiske motiver der egentlig ligger til grund for de enkelte afgørelser. Facadelegitimationen er altid i orden. Kan dommeren ikke finde andet, kan man altid falde tilbage på »almindelige retsgrundsætninger«.

Det ydre retfærdighedsbillede er uantastet: Dommeren *finder* lov og ret, han *skaber* den aldrig selv; for det ville være en politisk afgørelse. Og det er en uundværlig bestanddel af retfærdighedsbilledet og den juridiske ideologi at dommere er retfærdige, ikke politiske.

Og selv om virkeligheden tilsyneladende må tvinge en dommer, viser det sig at også virkeligheden kan forandres i den juridiske verden. I en sag der blev afgjort i 1980'erne klagede en

arrestant over at isolationsarresten var blevet fortsat udover det tidspunkt anklagemyndigheden havde tilkendegivet og retten havde tilladt. Han fik ikke medhold i sin klage, idet dommeren erklærede at isolationsarresten ophører i det øjeblik dommeren afsiger kendelse om det eller det besluttes af anklagemyndigheden:

»Den med rettens bestemmelse i medfør af retsplejelovens § 770, stk. 3 anordnede isolation af Tiltalte, må anses for ophørt efter anklagemyndighedens tilkendegivelse herom i retsmødet fredag den 22. august 1980. Tiltaltes af pladsforholdene nødvendiggjorte forbliven i Vestre Fængsels isolationsafdeling... kan herefter ikke anses for »isolationsfængsel«.

Der kan med andre ord ikke klages over at den mistænkte sidder isoleret også udover dette tidspunkt. For det er fængselsmyndighederne der bestemmer hvordan fængslingen skal finde sted; at en arrestant fortsat sidder isoleret er altså ikke ensbetydende med at han er »isolationsfængslet«. Eksemplet kunne være hentet fra diskussionen om definitioner i Lewis Carrolls bog, Alice i Eventyrland. Diskussionen lyder:

»Når jeg bruger et ord«, sagde Klumpedumpe i en temmelig fortrydelig tone, »så betyder det lige netop det, jeg vælger det skal betyde. Hverken mere eller mindre«.

»Spørgsmålet er«, sagde Alice, »om du kan få ord til at betyde så mange forskellige ting«.

»Spørgsmålet er«, sagde Klumpedumpe, »hvem der skal bestemme. Det er det hele«.

11. Retfærdighedsbilleder

Af det foregående følger at de afgørelser der træffes af retsfunktionærerne, i vidt omfang er dikteret af hensyn der ligger uden for lovens ord og rækkevidde. Retsafgørelser er – i større eller mindre udstrækning – ikke hvad de udgiver sig for: Nødvendige følgeslutninger fra lovens bud; afgørelsernes bærende motiver ligger uden for lovens horisont. I et vist omfang er afgørelserne *politiske*; men de er altid forklædt i retfærdighedens former.

Det er et vidnesbyrd om retfærdighedsideologiens indgribende betydning for samfundslivet at retfærdighedsbilledet – billedet af lighed for loven og retsfunktionærernes upartiske og nødvendige håndhævelse af den ens for alle gældende lov – påberåbes i politiske konfliktsituationer, omtrent med samme styrke som den religiøse sandhed der i de førborgerlige magtsystemer er blevet anvendt som legitimation for magten. For at give et begreb om retfærdighedsideologiens vidtspændende betydning i grundlæggende samfundsmæssige konflikter er det nyttigt at analysere nogle eksempler.

Det første er fra arbejderbevægelsens første år, nærmere bestemt 1870'erne da Louis Pio udgav sine småskrifter »Socialistiske Blade«, som gav stødet til oprettelse af den første socialistiske fagforening herhjemme, Den Internationale Arbejderforening for Danmark, forløberen for det danske socialdemokrati.

De borgerlige magthavere opfattede arbejderforeningen som en udfordring, ikke mindst under indtryk af den socialistisk revolutionære opstand der havde fundet sted under Pariserkommunen i 1871.

Det kan derfor ikke undre at arbejderforeningen fra starten blev genstand for intens politimæssig opmærksomhed; den strakte sig så vidt at der ikke blev afholdt et eneste møde i arbejderforeningen uden at mindst én politistikker overværede det og afgav omhyggelig indberetning til socialistbekæmpelsens hovedmand, Københavns politidirektør, Crone.

Men politidirektøren kunne ikke vilkårligt slå til over for ar-

bejderforeningen. I en indberetning til Justitsministeren skriver politidirektøren:

»Når førerne (for arbejderforeningen) fængsles og stilles under kriminel undersøgelse som sigtede for statsforbrydelse, vil efter min overbevisning den hele bevægelse, i hvert fald i dens nuværende ondartede skikkelse, for denne gang være standset«.

Pointen er klar nok: Man kan ikke uden videre gribe ind; for at indgrebet kan have gennemslagskraft, må politidirektøren have *retfærdigheden* på sin side: Der skal foreligge en »kriminel undersøgelse« og socialistførerne skal sigtes for »statsforbrydelse«.

Senere arkivstudier har vist at politidirektørens hovedproblem var at straffeloven ikke uden videre kunne bruges over for foreningen; men allerede i 1872 fandt politidirektøren et påskud: Foreningen havde planlagt at møde på Fælleden den 5. maj 1872. Politidirektørens – omhyggeligt indberettede – idé var at politiet kunne *forbyde* mødet. Hvis lederne så trodsede forbudet, ville politiet have et glimrende fængslingsgrundlag. Krigsministeren udtrykte det på ministermødet på følgende klare måde:

»Gøres der noget imod dette forbud, så har man de pågældende i en ulovlighed, som man kan holde sig til«.

Retfærdigheden ville i så fald være sket fyldest. Men kunne retfærdigheden virkelig holde til det?

Et af den borgerlige retsstats grundlæggende principper er jo netop (som omtalt i afsnit 6) forsamlingsfriheden, som grundloven beskyttede i 1872, som den gør det i dag med en grundlovsregel der kun rummer følgende indgrebsmulighed:

»Forsamlinger under åben himmel kan forbydes, når der af dem kan befrygtes fare for den offentlige fred«.

Retfærdigheden hang i en tynd tråd. Under statsrådets forhandlinger udtalte Krigsministeren som sin mening at

»der er større chance for uroligheder og sammenstød med politimagten i morgen efter at forbudet mod at afholde forsamlingen nu er bestemt udstedt, end der ville have været, om et sådant forbud ikke var sket«.

Og i politidirektørens indstilling til Justitsministeren om at forbyde mødet udtales det:

»Det er meget muligt, at mødet med en passende optræden fra politiets side ville gå af uden forstyrrelse af den offentlige fred og orden. ...«

Men politidirektøren skrev også

»at man endelig ikke måtte lade denne gunstige lejlighed til at skride ind mod førerne, og dermed straks den hele bevægelse med, ubenyttet«.

Det er vanskeligt at finde nogen klarere anskueliggørelse af forholdet mellem politiske motiver og retlig legitimation. *Skinnet* af ret anvendes til at fremme klart politiske formål.

Også de følgende års rent politiske magtkamp mellem Venstre og Højre blev på væsentlige punkter ført som en kamp om retfærdigheden. I dag er *parlamentarismen* udtrykkelig fastslået i grundloven: Regeringen kan ikke være i politisk uoverensstemmelse med Folketingets flertal. Men i 1866-grundloven fandtes der ingen tilsvarende regel; og Højre holdt stædigt fast ved regeringsmagten selv om Venstre fra 1872 havde absolut flertal i Folketinget.

Fra Venstres side angreb man Estrups Højreregering for grundlovsbrud; og Højre mobiliserede til gengæld den ypperste juridiske sagkundskab med tre juridiske professorer i spidsen. Heraf var de to medlemmer af Højreregeringen, mens den tredje var professoren i statsret, (og landstingsmedlem) Henning Matzen. Matzen argumenterede offentligt for regeringen og beskyldte omvendt Venstre for at begå grundlovsbrud. Men senere har

en af Matzens efterfølgere i lærestolen i statsret kunnet fastslå at »Matzens argumentation til støtte for lovligheden (af Højreregeringens adfærd) var rene *prokuratorkneb* dikteret af det *politiske formål*« (Alf Ross).

Disse historiske forløb viser at retfærdighedsbilleder har en indgribende samfundsmæssig betydning ikke bare inden for retsvesenets traditionelle snævre område; i virkeligheden gennemsyrrer retfærdighedsforestillinger store dele af den politiske virksomhed. At have retfærdigheden på sin side i politiske sager er tit afgørende for de pågældende sagers politiske gennemslagskraft. Følgelig består en væsentlig del af den politiske agitation i at modellere magtens retfærdighedsbillede.

Det indså magthaverne tydeligvis i forbindelse med gennemførelse af den retsordning som fulgte efter statsmagtens – vellykkede – forsøg på at bekæmpe den socialistiske arbejderbevægelse. Indordningen af den danske lønarbejderklasse under den kapitalistiske produktionsmåde blev herhjemme gennemført ved hjælp af arbejderklassens egne organisationer (afsnit 7). Det daværende konservative folketingsmedlem L. V. Birck forklarede under behandlingen af den første lov om arbejdsretten i 1910 at lønarbejderklassens retsforhold ikke kunne bestemmes direkte og utilsløret af staten: For »i det øjeblik arbejderklassen kun i staten ser den knyttede politinæve, når arbejderne er i kamp med en anden samfundsklasse, rystes (arbejdernes) tro på statens retfærdighed«. Men »når man giver underklassen brød og retfærdighed, er statsmagten uendelig stærk.«

Der er også fra nyere tid klare eksempler på at grundlæggende politiske konflikter delvis formgives som en kamp om den korrekte forståelse af retten. Således i den politiske konflikt om den danske stats tilslutning til Romtraktaten, dvs. medlemskabet af EF, som er beskrevet i afsnit 10.

Retfærdighedsbilledet har betydning langt udover de sager der forelægges for og afgøres af domstolene. En række af de fundamentale magtpolitiske og fordelingspolitiske spørgsmål forhandles og diskuteres i vidt omfang som en kamp om forskellige retfærdighedsforestillinger. Forskellen mellem den despotiske

magtudøvelse og retssamfundet (afsnit 1) er at der i retssamfundet består et vist afhængigheds- og vekselvirkningsforhold mellem magthavernes praksis og det i befolkningen dominerende retfærdighedsbegreb. Folket ønsker brød og retfærdighed, som Birck udtrykte det.

Retfærdighedsbillederne fungerer ikke bare i det enkelte samfund; retfærdighedsbillederne har betydning i alle magtpolitiske sammenhænge, således i de globale konflikter, mellem de industrialiserede lande og de såkaldte udviklingslande, og i Øst-Vest-konflikten.

I tiden op til 2. verdenskrig var der ingen økonom eller forretningsmand eller statsmand der benægtede de europæiske kolonisatorers uindskrænkede ret til at tilegne sig landområder med det hovedformål at tappe koloniområderne for råvarer og produktionsoverskud. Igennem hele 1800-tallet og op til årene umiddelbart før 2. verdenskrig skete der gigantiske overførsler fra det der i dag betegnes som den 3. verden til Vesteuropa og USA. Ingen økonomer der har beskæftiget sig med økonomisk historie bestrider at disse tvangsmæssige overførsler fra kolonierne udgjorde en vigtig forudsætning for den kapitalakkumulering der har sikret udbygningen af den europæiske og nordamerikanske kapitalisme.

Forholdet mellem kolonimagten og de enkelte kolonier var ikke noget »retsforhold«. Det var ren og utilsøret (og i reglen temmelig brutal) magtudøvelse. Den stærkestes ret var herskende.

I dag er de tidligere kolonier *selvstændige stater* der indtræder i *retsforhold* – som formelt ligeberettigede parter – over for de tidligere kolonimagter. Her samarbejdes. Gennem traktater, kontrakter og andre retlige dokumenter har den retfærdige ligestilling sejret i *formen*.

F.eks. er forestillingen om et ligeligt og retfærdigt retsforhold dominerende i de officielle erklæringer om de europæiske EF-magters forhold til de tidligere europæiske kolonier. I forbindelse med EF-parlamentsvalget i 1984 blev det grundlæggende dokument der omhandler EF's forhold til udviklingslandene (Lomé-

konventionen) af EF's informationskontor udlagt på følgende måde:

»Den (Lomé-konventionen) har skabt bedre vilkår for mere *rimelige og afbalancerede* vareudvekslinger i særdeleshed for disse lande, for den sikrer mere stabile priser og ressourcer for landbrugsproduktionen, som er den væsentligste indtægtskilde for disse lande. Overalt i verden anses denne aftale for at være noget nær *eksemplarisk*, fordi det er en *virkelig samarbejdsaftale*«. (Udhævet her).

Pointen er at denne *retlige formgivning* ikke på væsentlige punkter har ændret de bagved liggende *økonomiske magtforhold* der tidligere fandt udtryk i utilsløret kolonialisme. Så længe Lomé-konventionerne har været gældende har indkomsterne for U-landene været stagnerende eller faldende, for de rige industrilande konstant stigende. F.eks. er gennemsnitsindkomsten i de afrikanske lande syd og vest for Sahara over en 10-års periode faldet med ca. 10 % – til omkring 440 \$ pr. indbygger. Heroverfor står den kendsgerning at gennemsnitsindkomsten pr. indbygger i EF-landene i tiden fra 1962 til 1982 er fordoblet – til ca. 10.000 \$.

Dette hænger sammen med at det »rimelige og afbalancerede« – altså *retfærdige* – samarbejde dækker over den grundlæggende økonomiske realitet at de tidligere kolonier fortsat drænes for ressourcer; dette sker dels ved at de multinationale selskaber der fungerer i udviklingslandene frit kan tilbageføre deres overskud til geninvestering i de europæiske moderlande; dels ved udviklingslandenes eksportprodukter – først og fremmest råvarerne – prissættes lavere og lavere, mens omvendt de rige industrilandes eksportprodukter (industriproduktion) hele tiden bliver dyrere og dyrere.

Men retfærdighedsbilledet påstår alligevel at der er tale om rimelige og afbalancerede vareudvekslinger, en retfærdig fordeling.

Også i de voldelige sammenstød mellem stater har retfærdig-

hedsbillederne betydning. Alle krige føres i retfærdighedens navn; alle parter *påkalder sig* retfærdigheden. Også her kræver magten sin legitimering.

Et godt eksempel til illustration af retfærdighedsideologiens betydning er den amerikanske deltagelse i Vietnam-krigen fra begyndelsen af 1960'erne.

I dag er der stort set enighed om at bedømme denne krig som en regulær amerikansk intervention i de asiatiske nationers forhold. Vietnam ligger tusinder af kilometer fra det amerikanske kontinent. Hvorfor førte USA krig i Vietnam?

Udadtil for retfærdighedens skyld!

I talrige amerikanske regeringserklæringer fra Vietnam-krigens tid understreges det at den amerikanske tilstedeværelse i Vietnam var retfærdiggjort af udefra kommende aggression (fra Nordvietnam). Der var altså tale om lovligt selvforsvar.

Specielt da USA i 1964 udvidede krigen og angreb mål i Nord-Vietnam, behøvede man en *retfærdiggørelse*. Over for verdensoffentligheden påstod man at der havde fundet nordvietnamesiske angreb på en amerikansk krydser sted. Senere blev det dokumenteret at dette juridiske påskud var et falsum. Men retfærdiggørelse behøver selv en stormagt. Skinnet af retfærdighed.

Tilsvarende retfærdighedslegitimation påberåbes i alle andre magtovergreb der kendes fra det internationale samfund. Sovjetunionens intervention i Afghanistan i december 1979 havde også et juridisk figenblad: En anmodning fra den afghanske præsident; men denne anmodning er ikke meget bevendt i betragtning af at denne præsident udelukkende sidder på sovjetiske bajonetter.

Den israelske invasion i Libanon i 1982 og den systematiske ødelæggelse af palæstinensiske flygtningelejre i Libanon – som kvæstede den politiske struktur i landet og udløste en årelang borgerkrig – havde også en retfærdighedslegitimation: Kampen mod »terrorisme« som ifølge det israelske propogandaministerium udgik fra de palæstinensiske flygtningelejre.

Endelig påberåbes retfærdigheden flittigt til at forklare de – voksende – overgreb den amerikanske regering i 1980'erne har

foretaget over for den selvstændige mellemamerikanske stat Nicaragua. Afhængigheden af den retlige legitimation går så langt at operationer der klart strider mod international ret – f.eks. minering af Nicaraguas havne, overflyvninger, våbenforsyninger, træning og udrustning af kamptropper – ikke foretages af hærenheder der kan identificeres som amerikanske, men enten af den hemmelige efterretningstjeneste, CIA, eller af lejesoldater der betales af USA. Og da Den internationale Domstol i 1986 erklærede de amerikanske krigshandlinger over for Nicaragua for retsstridige, bortforklarede den amerikanske regering dommen med at sagen ikke var »juridisk« og at begivenhedsforløbet var alt for »kompliceret« for domstolen. Man fastholdt stadigvæk at der var tale om »legitimt« (dvs. retfærdigt) selvforsvar.

Tidligere tiders koloniseringer og magtovergreb var i almindelighed blot begrundet i den stærkestes ret, i det højeste med en religiøs legitimation (missionen). Undertrykkelse af andre nationer var retmæssig i og med at undertrykkeren var den stærkeste. I dag godtages magtens selvindlysende ret ikke længere; magten må retfærdiggøres. Retfærdighedsbilledet er afgørende når staterne skal begrunde deres handlinger over for verdensoffentligheden. De mange falske billeder afslører at dette ikke har ændret de bagvedliggende magtforhold, men viser tillige en – tankevækkende – afhængighed af retfærdighedslegitimeringen.

Hvor langt retfærdighedsbilleder påvirker menneskers virkelighedsopfattelse er et spørgsmål der aldrig er tilfredsstillende undersøgt. Men det er et faktum at retfærdighedsopfattelser virker ind på alle niveauer. Selve den retlige bedømmelse påvirker opfattelsen af virkeligheden, også ud over det eksempel der er nævnt i slutningen af afsnit 10. At en handling er strafbar kan i sig selv – uden hensyn til handlingens karakter – være en medvirkende årsag til at man tager afstand fra den, og jo strengere straf, des større afstandtagen. Selve eksistensen af en autoriseret retlig regulering kan – som en slags besværgelse – forandre opfattelsen af virkeligheden. »Det er sikkert at der findes hekse, for vi har jo love imod dem«, lød det i det 17. århundrede.

KAPITEL IV

Rettens klasseafhængighed

12. Styrer retten samfundsudviklingen – eller styrer samfundsudviklingen retten?

Det er klart og uomtvistet at der består en nær sammenhæng mellem samfundets økonomiske opbygning og dets retssystem. Men hvilken?

Dette grundlæggende spørgsmål er stærkt omdiskuteret inden for de rammer der afstikkes af spørgsmålene i overskriften: Styrer retten? Eller er retten blot en afspejling af samfundsudviklingen?

Ingen af disse to yderstandpunkter har i dag mange konsekvente talsmænd; meningene brydes forskellige steder imellem yderstandpunkterne, men for at anskueliggøre problemstillingen er det nyttigt at præsentere de to grundopfattelser.

Den ene grundholdning bygger på at retten bestemmer samfundsudviklingen. Denne opfattelse er udtryk for det man plejer at kalde en *idealistisk* samfundsopfattelse, og denne opfattelse har klar støtte i de grundlæggende juridiske tekster der gælder i de fleste borgerlige samfund, således i den danske grundlov; efter vores forfatningssystem afsiges domme og andre retsafgørelser på grundlag af *loven*. Det står i grundlovens § 64 (som er omtalt i afsnit 10):

»Dommerne har i deres kald alene at rette sig efter loven«.

Og da grundloven bygger på at det demokratisk valgte lovgivningsorgan, inden for meget vide rammer, fastlægger lovens indhold, skulle det følge af dette system at samfundsudviklingen

beherskes af lov og ret. – Og selv om grundloven sætter grænser for lovgivningsmagts frihed, er grundloven ikke uforanderlig. Hvis et befolkningsflertal ønsker ændringer i grundloven, kan sådanne ændringer – omend med noget besvær – gennemføres.

Kort sagt: Samfundet styres af loven.

Denne forestilling har stor udbredelse og gennemslagskraft. Når der – i pressen f.eks. – påvises skævheder og misbrug på et økonomisk område, munder sagen næsten altid ud i et krav om »lovindgreb«. Og noget sådant forudsætter netop at loven har en styringseffekt.

Den modsatte grundopfattelse kaldes *materialistisk*: Det er ikke retsreglerne (normerne, idéerne) der bestemmer samfundsudviklingen; det er tværtimod de grundlæggende – *materielle* – økonomiske strukturer der er afgørende for rettens indhold.

Den materialistiske retsopfattelse kan føres tilbage til en række filosofiske teorier der er udviklet igennem de sidste 100-200 år; i dag tilskrives de først og fremmest Karl Marx der hævdede

»at retsforhold eller statsformer hverken kan forstås ud fra sig selv eller ud fra menneskeåndens såkaldte almindelige udvikling, men at de tværtimod har deres rod i de materielle livsvilkår.

I den samfundsmæssige produktion af deres liv træder menneskene ind i bestemte, nødvendige, af deres vilje uafhængige relationer, produktionsrelationerne, som svarer til et bestemt udviklingstrin af deres materielle produktivkræfter. Indbegrebet af disse produktionsrelationer danner samfundets økonomiske struktur, den reale basis, på hvilken der rejser sig en juridisk og politisk overbygning ...«.

Pointen i dette basis-overbygningsbillede er at lov og ret udtrykker og befæster samfundets grundlæggende økonomiske strukturer; derimod er retsvæsenet ikke i stand til *selvstændigt* at ændre samfundets basis. Økonomien bestemmer og afgrænser retten, ikke omvendt.

I senere materialistisk teori er der stort set enighed om at den oprindelige materialistiske lære i hovedsagen har betragtet det *privatretlige* system. På det tidspunkt læren blev udformet var »ret« ensbetydende med »privatret«. At den grundlæggende retlige ordning af den frie vareudveksling og markedets frihed har sit direkte udspring i det borgerlige samfunds økonomiske grundstruktur, er indlysende. Markedsrettens grundregler – først og fremmest *kontraktsfriheden* – er »udviklingsformer«, som Marx kaldte det, for markedskræfterne. Økonomien har bestemt rettens udformning, ikke omvendt. Herom henvises til kapitel II.

Derimod består væsentlige dele af den *offentlige* detailregulering af supplementer til og begrænsninger i de grundlæggende privatretlige regler der sikrer markedets uindskrænkede frihed. Dette betyder at lov og ret i et vist omfang fungerer som et styringsmiddel i forhold til de grundlæggende økonomiske kræfter. Jo mere konkret og kontrollabel en regel er, des større styring. Omvendt: Jo mere diffus og almen en målsætning der ligger til grund for reguleringen (se f.eks. om miljøloven afsnit 13), des mindre styring.

Hertil kommer at selve den grundlæggende betydning retten har ifølge den materialistiske opfattelse – at etablere udviklingsformer for produktivkræfterne, smidiggøre og lette det økonomiske samkvem, befæste det økonomiske systems livsbetingelser – bevirker at retsreglerne, som nordmanden Ragnar Knoph skrev

»på sin side får avgjørende innflytelse på samfunnsutviklingens retning. En uheldig organisasjon av tinglysingsvesenet kan undergrave et lands realkreditt. Jord- og næringslovgivningen bestemmer ofte hele produksjonslivets utseende. ... Laugsvesenet formet ervervslivet, og dermed samfunnsforholdene, gjennom hele middelalderen og langt inn i den nyere tid. I begynnelsen virket det heldig, men det endte med å bli en bremse på alt fremskritt. De land som først gjorde seg fri for laugstvangen, blomstret opp og fikk et langt forsprang i konkurransen med dem

som fremdeles arbeidet med foreldede rettsregler om næringslivets organisasjon«.

Med andre ord: Når retsvæsen og juridiske samkvemsformer ikke holder trit med den økonomiske utvikling, tjener retten ikke (længere) som »utviklingsformer« for produktivkræfterne men som »lænker«.

Herhjemme har både landboreformen i slutningen af 1700-tallet og ophævelsen af laugsvæsenet knap 100 år senere og sidenhen udviklingen af de retlige finansieringsformer og selskabssystemer m.v. haft voldsom betydning for samfundets økonomiske udvikling.

Men hvor langt rækker lovgivningens og retsvæsenets formåen? Sætter det økonomiske system i sig selv grænser for lovgivningens og retsvæsenets muligheder for styring? I hvilket omfang indgår lovgivning og retsvæsenet i et vekselvirkningsforhold med de økonomiske og sociale kræfters egen dynamik?

13. Det borgerlige retssystems klassekarakter

I den borgerlige retsideologi, dvs. i det borgerlige samfunds dominerende lag – ikke mindst i den etablerede juriststand som udlægger og forklarer retten – er lov og ret hævet over klasse modsætninger. Retten er, ifølge den herskende ideologi, klasse-neutral. Og da retten i hovedsagen beskrives og forklares af jurister, bliver det juristerne der bestemmer ikke blot hvordan retten er, men også hvordan retten *opleves*.

Og det er naturligvis uforeneligt med den retfærdighedsideologi der (som tidligere forklaret i kapitel III) indgår som et grundelement i det borgerlige retsbegreb, at retten skulle forholde sig anderledes end strengt neutralt til klasse modsætningerne i samfundet.

Men i samme omfang som retten (jfr. afsnit 12) er modelleret over samfundets økonomiske grundstruktur og den heri (bag den

formelle lighed) liggende ulighed, er retten ikke blot en afspejling, men en forstærkelse af uligheden.

Dette kan tydeligst iagttages i forhold til retsvæsenets *lovbrydere*. Kriminalforsorgens årlige beretninger viser at det i alt væsentligt er repræsentanter for underklassen der havner i de danske fængsler. Kun allerhøjest 15 % af fangerne i danske fængsler har højere uddannelse end folkeskolen. Omkring halvdelen var arbejdsløse før de kom i fængsel; og kriminologiske undersøgelser viser at straffesystemet typisk rammer mennesker som i hele deres liv har været ofre for dårlige opvækstvilkår, familie-, arbejds- og boligforhold – altså haft de dårligste psykiske og sociale udviklingsbetingelser. Straffedommen er retsvæsenets bekræftelse af den sociale og menneskelige taberrolle. Straffesystemets sociale slagside har bl.a. fundet direkte udtryk i de hensyn der bestemmer valget mellem betinget og ubetinget fængsel: Den velaflagte, som har sociale ressourcer, har langt større mulighed for at opnå en betinget dom end den dårligt stillede.

Denne sociale slagside i straffesystemet har forskellige forklaringer.

Den vigtigste er at straffesystemet – selv om det på papiret rammer ens over for rig og fattig – tydeligt skelner mellem typiske underklasseforbrydelser og typiske overklasseforbrydelser. Det er omtalt i afsnit 8 at de alvorlige forbrydelser – som omhandles i borgerlig straffelov – for størstepartens vedkommende er forbrydelser mod den private ejendomsret, først og fremmest tyveri, dvs. den fattige, besiddelsesløses angreb på besidderen.

Den typiske overklasseforbrydelse omhandles derimod ikke i borgerlig straffelov; det drejer sig om overtrædelse af skattelovgivning, toldlovgivning, miljøbeskyttelsesregler, aktieselskabslovgivning osv. Som nævnt i afsnit 8 kalder juristerne denne del af straffereglerne for »særlovgivningen« – til forskel fra borgerlig straffelov.

Der er en række afgørende forskelle mellem borgerlig straffelov og særlovgivningen.

Overtrædelse af borgerlig straffelov medfører ofte friheds-

straf. Overtrædelse af særlovgivningen straffes i almindelighed langt mildere, som regel med en bødestraf, og som oftest en bødestraf af en størrelse der ikke berører den pågældende virksomhed væsentligt.

En undersøgelse foretaget af Direktoratet for Arbejdstilsynet i 1987 viser at der indtil da aldrig har været anvendt frihedsstraf for overtrædelse af arbejdsmiljøloven. De bødestrafte der har været anvendt ligger i gennemsnit på 8-9.000 kr. Maksimum var en bøde på 50.000 kr. – og det på trods af at overtrædelserne i mange tilfælde har medført død og lemlæstelse. Hertil kommer at de mange overtrædelser af arbejdsmiljøloven i langt de fleste tilfælde ikke konstateres (på grund af mangelfuld kontrol); og i de fleste tilfælde medfører selv en konstateret overtrædelse ikke nogen påtale.

Straffesager i medfør af borgerlig straffelov behandles almindeligvis i fuld offentlighed; sager om særlovgivningen er derimod omgivet med diskretion i det omfang sagerne klares med en bødevedtagelse.

Sager om overtrædelse af borgerlig straffelov forfølges effektivt og nidkært; sager om særlovgivningen rejses kun sjældent; politi og anklagemyndighed er simpelthen ikke indrettet på at klare disse forbrydelsestyper; myndighederne er kun sjældent udstyret med midler til at opklare lovovertrædelserne; og hvis det drejer sig om store erhvervsvirksomheder, er der ofte stærke økonomiske interesser – private såvel som offentlige (kommunale, f.eks. miløsager, afsnit 14) – der hindrer strafforfølgning.

Gretelise Holm har givet følgende anskuelige beretning fra det virkelige liv:

»I 1977 byggede Superfos A/S i Fredericia en ny ammoniaktank på havnen i strid med miljøbeskyttelseslovens paragraf 35, der kræver en godkendelse fra amtet, når det drejer sig om en »særligt forurenende« virksomhed.

Året efter idømtes virksomheden ved underretten en bøde på 10.000 kroner for overtrædelsen, selv om anklagemyndigheden

havde krævet en bøde på »ikke under 100.000 kroner«.

Sagen gik videre til Vestre Landsret, som også fandt, at 10.000 kroner var en passende bod for det ulovlige byggeri. Der blev ikke krævet lovliggørelse gennem nedrivning.

10.000 kroner er et beløb med komisk karakter i en virksomhed, der på det tidspunkt havde en omsætning på ca. 750 millioner kroner årligt. Sagen illustrerer, at store virksomheder med akut ekspansionsbehov med god økonomisk gevinst kan ignorere miljøbeskyttelsesloven.

Det er ikke alle, der slipper så billigt gennem retssystemet, som rigtignok kender helt anderledes bødetakster, når jævne folk kommer i konflikt med vedtægter og bestemmelser.

Mens Superfos byggede ulovligt, gik der en mand rundt på Strøget i København og solgte bananer fra en bananvogn. Man kan sige, at han var selvstændig forretningsdrivende i den mindste udgave, der findes. Man kan sådan lige tjene til dagens pølser og bajere og til næste dags indkøb af bananer på grønttorvet.

Men man kan ikke bare sådan gå rundt og handle med bananer på Strøget. Det strider mod både denne og hin vedtægt, så hver gang de hyggelige panserbasser var i farvandet kunne man se bananmanden spæne af sted med sin tohjulede bør.

Men nogle gange listede de sig ind på ham – uden at han opdagede det. Og andre gange kom de, forklædt i civil og greb ham på fersk gerning i at handle med bananer. Så noterede de ham til bøde, men aldrig så snart var han noteret, og aldrig så snart var politifolkene ude af syne, før han solgte videre fra sin bananvogn. For, som han selv meget fornuftigt spurgte i retten: »Hvad skulle jeg ellers gøre med bananerne?«.

Der var altså rent ud sagt tale om en meget grov og uforbedrelig

bananhandler. Så han blev trukket i både byret og landsret og endte med at blive idømt en bøde på 25.000 kroner – for sin grove bananhandel.

Den kunne han naturligvis ikke betale, især da hans virksomhed jo var nedlagt. Så bøden blev omregnet til et halvt års fængsel. På den måde fik samfundet ram på en af sine »fjender«, og sagen er god at huske, når politi og anklagemyndighed, dommere og andre justitsfolk taler om den »alvorlige« kriminalitet, som skaber trængsel i fængslerne. Der er altid plads til en bananhandler til«. (Gretelise Holm, Lov og ret – magtens medløbere, København 1983).

En tilsvarende klassebestemt forskelsbehandling ligger i den retlige bedømmelse af skatteunddragelse (som er en typisk overklasseforbrydelse) i modsætning til misbrug af det sociale bistands-system (den typiske underklasseforbrydelse); sidstnævnte straffes langt hårdere, nemlig efter borgerlig straffelov, mens skatteunddragelse typisk behandles efter særlovgivningen.

Straffesystemets sociale slagside bekræftes af nyere sociologiske undersøgelser om overtrædelse af narkotikalovgivningen. Velstillede stofmisbrugere som – ulovligt – får adgang til narkotika gennem det legale omsætningssystem (apoteker og læger) er stort set beskyttet mod strafferetlig reaktion. Det er unge som skaffer sig stoffet ad illegale kanaler der rammes af de hårde straffe. Brit Bergersen Lind konkluderer (Narkotikakonflikten. Stoffbrug og myndighetskontroll, 1974 s. 204)

»at straffelovgivningen i praksis først og fremmest virker som redskap til å merke og kontrollere på forhånd underprivilegerede og problembelastede befolkningsgrupper«.

Alle disse mekanismer som hver for sig – og des mere i forening – forstærker forskellen mellem overklasseforbrydelser og underklasseforbrydelser, understreges yderligere af at mange særlovsforbrydere – aktieselskabsdirektøren, våbensmugleren, den

forurenende industrivirksomhed – kan stille med en velbetalt juridisk rådgivning, som den banale straffelovsforbryder – tyven og hæleren – ikke har mulighed for at skaffe sig. Det er karakteristisk at den kritik af straffeprocessen der er berørt i afsnit 8 først så dagens lys da veletablerede erhvervsfolk blev ramt (Bonde Nielsen og Kay Wilhelmsen). I Juristen 1983 kritiserede Wilhelmsens advokat de ringe muligheder for et reelt forsvar for sigtede, herunder at der blev meddelt forsvarsadvokaten mere eller mindre generelle pålæg om ikke at videregive oplysninger fra politiets materiale til klienten. Til advokatens store overraskelse kunne kolleger meddele at den slags pålæg hører til dagligdagens praksis i straffesager der rammer mindre veletablerede enkeltpersoner (særlig narkotikasager). Det er også karakteristisk at en velstillet mistænkt som den tidligere B & W-direktør, Jan Bonde Nielsen, havde tilstrækkelige ressourcer til at undgå den personlighedsnedbrydende og tilståelsesfremmende isolationsfængsling som er de almindelige straffelovovertræderes sædvanlige vilkår, (jfr. s. 105).

At retssystemet således så at sige forstærker de uligheder der eksisterer i samfundet kan også ses uden for straffesystemet.

Selve privatrettens grundlæggende regelsystem – privat ejendomsret og kontraktsfrihed (jfr. afsnit 7) bevirker, med evangeliets ord, at »den der har, skal gives mere, og han skal have til overflod; men den som kun har lidt, fra ham skal det lidt han har, tages«.

Der er mange grunde til at den velstillede – netop i kraft af sine større ressourcer – køber billigere, låner mere fordelagtigt, har bedre forretningsforbindelser osv. end den dårligt stillede. Han kan skaffe sig yderligere fordele netop i kraft af retten: Store dele af den privatretlige regulering – kautionsret, panteret, aktieselskabsret – opretholder og forstærker de eksisterende sociale uligheder i et samspil med økonomiske og sociale faktorer.

Dette billede kan nuanceres. Som det er nævnt, er der i medfør af den offentligretlige lovgivning i dette århundredes løb indført en række kompenserende foranstaltninger – såsom uddannelses- og skolelovgivning, sundheds- og sociallovgivning – der

gennem skattefinansieret omfordeling af ressourcerne tilsigter at udjævne de forskelle mellem befolkningsklasserne der kan forklares med forskellige ressourcer. Men som det er påvist af Lavindkomstkommissionen (betænkning og arbejdsrapporter) og andre undersøgelser, er det samlede resultat at den sociale skævdeling i løbet af dette århundrede er forøget, ikke mindsket.

Dette hænger til en vis grad sammen med at store dele af den offentligretlige regulering direkte tager sigte på begunstiggelse af erhvervslivet bl.a. gennem tilskuds- og finansieringsordninger.

Og selv om skattereglerne tjener til at udjævne samfundets økonomiske ulighed – ved at »de bredeste skuldre bærer de tungeste byrder« – indeholder skattesystemet tilsvarende ofte en direkte begunstiggelse af den velstillede, særlig i det omfang der er skattefordele knyttet til opsparingsordninger og udbyttegivende investeringer af påstået produktiv værdi. Herom vidner diskussionerne i 1980'erne om skibsanparter og trusseredere.

Også selve privatejendomsrettens dominerende betydning i samfundslivet indebærer omfattende indirekte tilskud til ejere af (store) produktive virksomheder. Når en virksomhed etableres betaler »ejeren« kun en uhyre beskeden del af de samlede etableringsomkostninger. Til disse omkostninger hører byggemodning (kloakering, energiforsyningsnet osv.) og infrastruktur, veje og offentlige anlæg i øvrigt. Man har i praksis set mange eksempler på at kommunerne konkurrerer indbyrdes om at tilbyde bygherrer, særlig industrivirksomheder, så gunstige vilkår som muligt. Kommunens almindelige skatteydere giver med andre ord tilskud til industrivirksomheden.

I det bredeste perspektiv bestemmes retsreglernes udformning af det grundlæggende hensyn til »samfundsøkonomien«, og dette betyder i det borgerlige samfund at der tilbydes det private erhvervsliv så væksthæmmende – dvs. så gunstige – vilkår som muligt. Hensynet til økonomisk vækst og hensynet til betalingsrelationen i forhold til udlandet er bestemmende for det politiske liv – og dermed på væsentlige punkter for rettens udformning.

Omvendt, i det omfang »samfundsøkonomien« vantrives, idet væksten går i stå eller underskuddet på betalingsbalancen vokser,

rammer konsekvenserne først og fremmest alle andre end ejerne af de produktive virksomheder, dvs. lønarbejdere og bistandsklienter. I maj 1987 opgjorde Finansministeriet at reallønstilbagegangen for lønmodtagere og bistandsklienter som gennemsnit lå på 7 % fra 1982-1987, mens de erhvervsdrivende kunne notere en fremgang på 14 % i den samme periode.

Hvor langt uligheden rækker er et spørgsmål der er vanskeligt at besvare. Delvis fordi mange af de relevante oplysninger tilhører forretningshemmelighedernes verden; de unddrager sig kontrol, eller i hvert fald offentlighed. Men at lov og ret også i vore dage i høj grad favoriserer de velstillede og rammer de dårligst stillede er hævet over enhver tvivl.

På denne baggrund beskrives i det følgende afsnit nogle af de juridiske mekanismer der kan forklare retsvæsenets klasseafhængighed.

14. Hvordan fungerer retsvæsenets klasseafhængighed?

I det foregående afsnit er der givet en række eksempler på retfærdighedens sociale slagside. Hverken straffesystemet eller privilegiesystemet virker ens over for rig og fattig. Den fattige har et godt belæg for at karakterisere retsvæsenet som uretfærdigt og klassebestemt.

Hvordan kan dette forenes med den juridiske grundideologi om lighed og klasseneutralitet?

Det følgende er nogle (blandt andre mulige) forklaringsforsøg.

Der findes i hovedsagen 3 forskellige indkomstkilder i vore dages samfund (4 hvis man medregner ægteskab; dette er udførligt diskuteret i nyere kvinderetlig litteratur og forbigås her) – og 3 hertil svarende slags »ret«:

- (1) Ejendomsret (først og fremmest til produktionsmidler, men også til andre værdier der giver kapitalafkast).

(2) Lønindkomst

(3) Overførselsindkomst (pensioner, bistand, arbejdsløshedsdagpenge osv.).

De grundlæggende *rettigheder* som fastlægges i *grundloven* beskytter tilsyneladende alle 3 kilder, både den private ejendomsret og retten til arbejde og social bistand. Hvad enten man er ejer af en produktionsvirksomhed, eller kun er i stand til at sælge sin arbejdskraft eller er bistandsmodtager, hersker lighed for loven. Er den ene ret ikke lige så god som den anden?

Om *ejendomsretten* bestemmer grundlovens § 73:

»Ejendomsretten er ukrænkelig. Ingen kan tilpligtes at afstå sin ejendom uden hvor almenvellet kræver det. Det kan kun ske ifølge lov og mod fuldstændig erstatning«.

Om *retten til arbejde og social bistand* foreskriver grundlovens § 75:

»Stk. 1. Til fremme af almenvellet bør det tilstræbes, at enhver arbejdsduelig borger har mulighed for arbejde på vilkår, der betrykker hans tilværelse.

Stk. 2 Den der ikke selv kan ernære sig eller sine, og hvis forsørgelse ikke påhviler nogen anden, er berettiget til hjælp af det offentlige, dog mod at underkaste sig de forpligtelser, som loven herom påbyder«.

Såvel den ene paragraf (§ 73) som den anden (§ 75) kan siges at fastslå en »ret«.

Men der er betydelig forskel. Den »ret« der rummes i ejendomsretten har en ganske anden betydning og værdi end den »ret« der omhandles i § 75.

Ejendomsretten hører til samfundssystemets grundpiller. Det betyder i juridisk praksis for det første at *indgreb* fra det offentli-

ges side i ejendomsretten kræver et klart og utvetydigt retsgrundlag. Ejendomsretten har stor modstandskraft. Dertil kommer at ejendomsretten værnes – som det tidligere er beskrevet – gennem effektive påtale- og strafferegler (afsnit 8) og gennem det arbejdsretlige retssystem (jfr. afsnit 7). Ejerens ret korresponderer med en effektiv og gennemgribende *magt*.

Derimod er retten til arbejde og til social sikring sekundær og afledet. Disse rettigheder er svagt beskyttede – hvis man da overhovedet kan tale om nogen »ret«. Grundlovens § 75, stk. 1 udlægges i statsforfatningsretten på følgende måde:

»Bestemmelsen er lige så uskadelig som den er forfatningsretlig betydningsløs. Den binder på ingen måde hverken lovgiver eller regering«. (Alf Ross, Dansk Statsforfatningsret s. 783).

Om § 75, stk. 2 siges det (sammesteds):

»Heller ikke denne bestemmelse afgiver i sig selv hjemmel for noget retskrav mod det offentlige. Den forudsætter at der findes et offentligt forsvær, men foreskriver intet om, under hvilke betingelser hjælp skal ydes af dette, eller hvori hjælpen skal bestå – ud over at det vel må være forudsat at det påhviler det offentlige at garantere enhver et vist eksistensminimum således at ingen omkommer af nød. Men indenfor denne yderste ramme tilkommer det lovgiveren at organisere den offentlige forsorgs omfang og de betingelser hvorunder den ydes ...«.

I almindelig sprogbrug er ejeren, lønarbejderen og bistandsklienten i henhold til grundlovens bestemmelser forskelsløst udstyret med en »ret«: *Ret* til at bestemme, *ret* til at råde over sin arbejdskraft, *ret* til social bistand (jfr. § 75, stk. 2: »berettiget«).

Hovedforskellen mellem de forskellige typer af rettigheder beror på at nogle rettigheder (ejendomsretten) er ensbetydende med *magt* der kan udbygges og videreudvikles, altså en *aktiv* og *dynamisk* position; andre rettigheder er derimod udtryk for at der tildeles *ydelser* som ikke indeholder andre fordele end selve

ydelsen, dvs. en *passiv, underudviklet* position.

For at få et begreb om retsvæsenets muligheder for at træde ind som en styrende eller ændrende kraft i forhold til de økonomiske magtforhold der hersker i samfundet, kan man analysere de retlige betingelser der gælder for de *etablerede magtpositioner* der bygger på ejendomsretten – til forskel fra de retlige muligheder for at *begrænse* og *kontrollere* de herskende magtpositioner eller ligefrem *ændre* dem.

Eller kortere: Den etablerede ret ctr. kontrol- og ændringsretten.

Lad os se nærmere på betingelserne for at udøve de to slags »ret«.

Den etablerede ret udøves først og fremmest af *ejere af produktive virksomheder*. Som den østrigske retsteoretiker Karl Renner påpegede, fungerer ejendomsretten til *produktionsmidler* ikke blot som en ret over *ting*, men en ret til at bestemme over andre *mennesker*, i første række de ansatte lønarbejdere, dernæst forbrugere, dernæst ofre for eventuelle miljøgener, osv.

Det er denne ejendomsret der er interessant og problematisk – ikke at forveksle med den ejendomsret der går ud på at folk skal kunne beholde deres private ejendele i fred.

Den produktive virksomheds rettigheder indeholder som nævnt magtmidler til at fortsætte og udvide den produktive virksomhed. De magtmidler der står til ejerens rådighed retter sig først og fremmest mod de ansatte hvis arbejdsindsats er en betingelse for at ejendomsretten kan udnyttes økonomisk. I afsnit 7 er forholdet mellem kapitalejere og lønarbejdere kort omtalt. Hovedsagen i retsbeskyttelsen er at lønarbejdernes *organisationer* gøres ansvarlige for de ansattes handlinger i strid med den *arbejdspligt* der er grundlaget for produktionen.

Denne håndhævelse er uhyre effektiv: Hvis ikke organisationerne selv kan få medlemmerne til at genoptage det nedlagte arbejde – eller dog kan bevise at organisationen har taget effektive skridt for at tvinge medlemmerne – vil organisationerne blive idømt en stor og følelig *bod* der tilfalder arbejdsgiveren. I praksis drejer det sig ofte om millionbeløb.

Denne retshåndhævelse gennemføres med en nidkærhed og hurtighed der ikke kendes mange andre steder i retssystemet; og håndhævelsen er bygget op på den måde at *organisationerne skal bevise* at de har taget »rimelige« skridt for at få medlemmerne i arbejde. Systemet er gennemsigtigt, hurtigt og effektivt.

Lønarbejdernes retlige muligheder for at gennemføre *ændringer* eller *begrænsninger* i ejerens frie rådighed er ringe. Efter den gældende ordning kan lønarbejderne og deres organisationer kun gennemføre lovlige aktioner i det omfang der ikke i forvejen gælder en overenskomst om vilkårene for arbejdets udførelse. Og selv i disse tilfælde er aktionsretten begrænset således at ejerens frie rådighed er sikret. Retsstillingen kan sammenfattes i følgende:

»Med vort nuværende samfundssystem, hvor arbejdsgiveren ejer produktionsmidlerne, må der være visse og måske også temmelig snævre grænser for de indskrænkninger i ledelsesretten, som kan påtvinges arbejdsgiveren.

Krav om indskrænkninger i arbejdsgiverens forretningsmæssige dispositioner må formentlig ... være af en sådan art, at de ikke lovligt kan undersøttes ved konflikt.

... Sådanne indskrænkninger i arbejdsgiverens beføjelser kan formentlig kun gennemføres ved lov, og i et vist omfang vil lovgivningen endog kunne være i strid med grundlovens bestemmelser om ejendomsrettens ukrænkelighed«. (Per Jacobsen, Konfliktens lovlige formål, 1976, s. 21).

Det er således klart at lønarbejdere ikke er udstyret med rettigheder der kan tjene til at gennemføre grundlæggende *ændringer* i forholdet mellem kapital og arbejde.

Derimod efterlader lovgivningen det indtryk at der i løbet af dette århundrede skulle være gennemført betydelige reduktioner i ejendomsretten i kraft af regler der har stillet stadig mere radikale krav til ejere, krav som var ukendte for 100 år siden, således

godkendelses- og kontrolordninger, regler om produktionsbegrænsninger, afgifts- og skatteregler, begrænsninger med hensyn til arealanvendelse og forurening. Altså *kontrolretten*.

I hvilket omfang repræsenterer disse retsregler reelle forandringer (begrænsninger) i ejendomsretten?

Reglerne om den stadigt accellererende miljøforgiftning stiller på papiret betydelige krav til ejere af produktive virksomheder med hensyn til luftforurening, spildevandsudledning, oplagring af kemikalier m.v. Men siden gennemførelsen af den store miljøreform i begyndelsen af 1970'erne er miljøproblemerne ikke mindsket, tværtimod.

Hovedforklaringen er at den »ret« der skulle bremse miljødelæggelserne, savner de kvaliteter der gør en ejers ret så effektiv og magtfuld. Teoretisk kunne man inden for miljøretten tænke sig samme håndhævelsesmodel som ejere af produktive virksomheder har til rådighed over for de ansatte: Organisationsansvar og bod, som det kort er beskrevet ovenfor. Et sådant system, der pålægger brancheorganisationerne bevisbyrden for at den enkelte virksomhed intet forkert har gjort, og dertil hørende medansvar, ville kunne skabe et effektivt miljøværn og et gennemsigtigt retssystem.

Men miljøretten er i praksis uhyre ineffektiv. Håndhævelsen af miljøreglerne er i væsentlig grad lagt i hænderne på kommunalbestyrelserne (senere er amtskommunerne dog kommet ind i billedet). Men de fleste kommunalbestyrelser er ikke motiverede til at stille de store erhvervsvirksomheder til regnskab for overholdelsen af miljølovens krav. Store erhvervsvirksomheder skaber skattegrundlag og arbejdspladser; hvad der er godt for den store erhvervsvirksomhed er i de fleste kommunalbestyrelses øjne godt for kommunen.

De tekniske forvaltninger i kommunerne har (direkte eller indirekte) fået besked om at alvorlige og byrdefulde krav – om rensning af spildevand, om begrænset luftforurening osv. – der ikke accepteres af virksomhederne skal lempes, fordi strenge krav vil kunne få virksomhederne til at flytte til mere samarbejdsvillige kommuner som ikke stiller disse bekostelige miljøkrav. Ret-

tens håndhævere er altså økonomisk afhængige af de virksomheder der skal kontrolleres. Virksomhederne argumenterer med at miljøkrav udgør en produktionsomkostning, og hvis en virksomhed belastes med for høje produktionsomkostninger, går det ud over konkurrenceevnen, og med støtte i miljøloven lempes kommunerne kravene. Støtten fandtes indtil 1987 i § 1, stk. 3 i lov om miljøbeskyttelse:

»Ved bedømmelsen af omfanget og arten af foranstaltningerne til forebyggelse og imødegåelse af forurening skal der på den ene side lægges vægt på de ydre omgivelseres beskaffenhed og forureningens virkninger på disse og på den anden side *den samfundsmæssige nytte af den virksomhed ... og omkostningerne ved beskyttelsesforanstaltninger*«.

Fra 1. januar 1987 er bestemmelsen ophævet, men som det påpeges i en juridisk kommentar til lovændringen (Juristen 1987, s. 35) er det ikke sandsynligt at en så ubestemt ændring vil få reelle konsekvenser.

Det afgørende er at miljølovens krav ikke suppleres med regler der sikrer noget effektivt *tilsyn* og en effektiv *kontrol* med forurenende virksomheder. Over for store industrivirksomheder, særlig inden for kemisk industri og medicinalindustri har de statslige og kommunale kontrolmyndigheder så begrænsede ressourcer at mange miljøkrav enten ikke stilles eller ikke overholdes; overtrædelser opdages ofte kun ved et tilfælde. De skjulte overgreb er omfattende. Hertil kommer den svækkelse der ligger i at såvel godkendelses- og tilsynsvirksomheden i vidt omfang overlades til private konsulentfirmaer, som det er nævnt på s. 30.

Med andre ord:

- Kun et fåtal af overgreb defineres overhovedet som lovovertrædelser.
- Kun et fåtal af disse lovovertrædelser fører til opdagelse.

- Kun et fåtal af de konstaterede lovovertrædelser fører til domsfældelse – og under ingen omstændigheder nogen straf som står i noget rimeligt forhold til skadevirkningerne (jfr. afsnit 13).

Ved en lovrevision i juni 1986 og gennem en »handlingsplan« fra 1987 – sidstnævnte vedtaget under indtryk af den katastrofale fiskedød (p.g.a. iltmangel) i de indre farvande – har man forsøgt at »effektivisere« miljølovgivningen, navnlig gennem skærpet tilsyn. Men der er ikke hermed gjort op med de mekanismer der tillader støt stigende miljødelæggelse.

Begrænsningsrettens manglende gennemslagskraft i forhold til den etablerede ret (ejendomsretten) betyder også en svækkelse af de demokratiske rettigheder der skulle tjene til at sikre den folkelige kontrol (jfr. afsnit 6). Det er et centralt træk i det parlamentariske system at interesserede befolkningsgrupper har *ret til offentlighed*, d.v.s. ret til at blive gjort bekendt med de sager (og sagsakter) som er til behandling i den offentlige forvaltning. Men denne ret er begrænset bl.a. i tilfælde hvor der påberåbes »private eller offentlige interesser, hvor hemmeligholdelse efter forholdets særlige karakter er påkrævet«.

Hvis f.eks. en stor erhvervsvirksomhed påberåber sig at det er nødvendigt for virksomhedens fortsatte drift at virksomheden får tilladelse til at udlede giftige stoffer i havet, fører det nævnte hensyn i almindelighed til at miljøgrupper, lystfiskere og andre der har interesse i at undgå forgiftning end ikke kan få oplyst *hvilke stoffer* det drejer sig om. Spørgsmålet forelå i en ombudsmandssag i begyndelsen af 1980'erne, og ombudsmanden accepterede virksomhedens, kommunens og Miljøstyrelsens argumentation: Dersom det kom offentligt frem hvilke stoffer der var tale om, ville ihærdige industrispioner på dette grundlag kunne komme på sporet af virksomhedens produktionshemmeligheder. Dette kunne betyde at udenlandske firmaer i fremtiden blev i stand til at udkonkurrere det danske firma. (Se om denne juridiske argumentationsform afsnit 15).

At økonomiske hensyn således griber ind og begrænser retten

betyder at den del af kontrollen der bygger på retten til offentlig kritik sættes ud af spillet. Dette sker i stigende omfang inden for de højteknologiske – herunder bioteknologiske – industrigrene. Og jo større virksomheder det drejer sig om og jo mere avanceret produktion der er på tale, des svagere fungerer kontrolretten. For des større vil den påberåbte risiko for industrispionage være.

Ganske samme mekanismer fører til væsentlige beskæringer af *de ansattes ytringsfrihed*. En offentligt ansat kan kun i begrænset omfang – og en privat ansat slet ikke – tage kritisk til orde i de miløsager han eller hun kender indefra, uden at risikere afskedigelse og andre ubehageligheder.

En tilsvarende svag og ineffektiv kontrolret over for ejendomsretten til produktionsmidlerne har vi i det regelsystem der stiller krav til *arbejdsmiljøet*, som det er berørt i afsnit 13. Ganske som miljøloven, er lov om arbejdsmiljø udtryk for ambitiøse målsætninger. På papiret fastslås en »ret« der fuldt ud skulle kunne hamle op med ejerens ret. Men midlerne og sanktionssystemet er opbygget på en måde der bevirker at der i praksis ikke skrides ind overfor selv alvorlige overtrædelser; og i de tilfælde hvor der skrives ind har sanktionerne meget ringe effekt. På trods af årtiers viden om en række stoffers og arbejdsredskabers livsfarlige karakter – mineralske opløsningsmidler, asbest, kiselstøv osv. – og på trods af det hastigt voksende antal af farlige stoffer (og stoffer hvis farlighed i dag ikke er kendt eller hvis skadevirkninger først viser sig senere) påfører industrivirksomheder daglig arbejderne skader og risici uden at nogen effektiv »ret« kan hindre disse overgreb.

At retten således er invalideret hænger sammen med en række af de samme mekanismer der gør miljøkravene ineffektive: Arbejdsgiverorganisationerne – altså netop *repræsentanter for de ejere hvis virksomhed der er tale om at kontrollere* – er med til at træffe bestemmelse om arbejdsmiljøkravene (særlig de såkaldte grænseværdier). Det er et uhyre tungt virkende bureaukratisk system som i praksis bevirker at arbejdsgiverne har en reel veto-ret der betyder at der tillades mange grænseværdier som er di-

rekte sundhedsfarlige for de ansatte.

»Modstridende tekniske og økonomiske hensyn kan begrænse gennemslagskraften af de helbredsmæssige argumenter ved den endelige fastsættelse af grænseværdierne«. (Arbejdstilsynets vejledning om grænseværdier for stoffer og materialer, juli 1984).

F.eks. er den hygiejniske grænseværdi for ammoniak fastsat til 18 mg pr. m³. Denne værdi angiver den højst tilladte gennemsnitskoncentration for en 8-timers arbejdsdag. Dette betyder at kortvarig overskridelse af grænseværdien tillades med indtil 1½ gang.

Ikke des mindre har Direktoratet for Arbejdstilsynet konstateret at »erfaringer fra forsøg med udsættelse af forsøgspersoner viser, at tydelig slimhindeirritation allerede opstår ved udsættelse for 35 mg/m³ i 10 min. og ved udsættelse for 17 mg/m³ i to timer«. Alligevel er gennemsnitsværdien så høj som 18 mg i en 8-timers arbejdsdag.

Forklaringen på at grænseværdien tydeligvis overskrider normale sundhedsmæssige krav er at grænseværdierne er fastsat på et tidspunkt da skadevirkningerne endnu ikke var erkendt. Den tunge bureaukratiske procedure, herunder arbejdsgivernes veto, har umuliggjort senere ændringer. Hertil kommer – som i miljøadministrationen – et uhyre ringe tilsyn og tilsvarende ringe sanktionsmuligheder.

De påviste svagheder i den ret der begrænser, kontrollerer og eventuelt ændrer den velbeskyttede ejendomsret, rejser følgende spørgsmål: skyldes svaghederne i »retten« at lovgiverne og de retshåndhævende myndigheder ikke har været effektive nok? – Det er nævnt at der teoretisk set kunne gennemføres helt anderledes effektive retshåndhævelsesmodeller, f.eks. i miløsager. Hvorfor har lovgivningen ikke gjort kontrolretten effektiv? Hvorfor er de retlige betingelser for ændringer i og kontrol med de herskende magtforhold så ringe?

Svaret er at retten er langt mere afhængig af samfundets økonomiske magtfordeling end lovgiverne vil være ved. Den norske

retssociolog Vilhelm Aubert har f.eks. beskrevet den økonomiske reguleringslovgivning i Norge efter 2. verdenskrig. Der blev (som herhjemme) gennemført en række forskrifter om rationering, prisregulering, eksport- og importregulering, valutakontrol m.v. Disse regler gav på papiret staten stor magt over de næringsdrivende. For Socialdemokratiet – som havde flertal i parlamentet og sad på regeringmagten – tog det sig ud som om der var etableret en ny (socialdemokratisk) begrænsnings-ret« som betød en væsentlig magtoverførelse.

Men i virkelighedens verden var de krav som blev stillet til de næringsdrivende langt mere beskedne end lovenes ord kunne tyde på. For det første blev mange af reglerne praktiseret sådan at de store og veletablerede firmaer fik fordele frem for andre. For det andet var kontrollen med lovgivningens overholdelse ineffektiv, og de få der blev grebet i overtrædelse slap som regel med meget beskedne bøder (Vilhelm Aubert, Statsdirigering og rettsopfattninger i det private næringsliv, Statsøkonomisk Tidsskrift 1951 s. 15 ff).

Dette er et klassisk dilemma for en række europæiske arbejderpartier som har villet benytte den politiske magt (regeringsmagten) til at forandre de økonomiske magtforhold ad rettens vej. Hvor langt kan det lade sig gøre?

Et interessant vidnesbyrd findes i nogle betragtninger fremsat af det danske socialdemokratis daværende finanspolitiske ordfører i diskussionerne om et dansk arbejderflertals parlamentariske muligheder (Mogens Camre, Information 22. juli 1986). Hvad ville der ske i det øjeblik der blev etableret en »arbejderregering«?

»Det største problem skyldes de reaktioner, som det øvrige samfund, inden- som udenlands, ville møde en S/SF-blok med.

Kurserne ville styrte, ... renten ville stige, valutaen ville strømme ud af landet, de private intesteringer ville gå i stå, og der ville gå nogle uberegnelige politiske reaktioner i gang«.

Den socialdemokratiske ordfører slutter med den væsentlige kon-

statering at der blandt de reformivrigste »synes at være en overdreven tro på at 'arbejderflertallet' kunne lovgive sig ud af disse problemer«.

Den udbredte forestilling at retten skabes ved en beslutning er fejlagtig. Vorherre kunne skabe lys blot ved at proklamere »Bliv lys«. Noget tilsvarende gælder ikke i samfundslivet. Lovgivernes »Bliv ret« vil svæve i luften som tomme abstraktioner og ideologisk tilsløring, hvis ikke retten skubbes frem af et effektivt håndhævelsessystem som kan bringes i harmoni med de herskende økonomiske magtforhold – eller disse magtforhold ændres radikalt. Grundlæggende ændringer kræver opbakning af stærke interesser. Uden sådanne interesser fungerer retten som ideologisk tilsløring. Den amerikanske antitrustlovgivning er et godt eksempel på lovgivning der gennemføres af hensyn til én del af befolkningen, men ikke er effektiv – af hensyn til en anden del, de virkelige magthavere. Ganske som den omtalte norske reguleringslovgivning. Retten fungerer som symbol og tilsløring.

Verdenshistorien nævner ingen eksempler på at radikale ændringer af magtforholdene (ejendomsforholdene) er blevet realiseret alene ad rettens vej. Retten kan, som det fremhæves i afsnit 12, *kanalisere* produktivkræfterne mere eller mindre hensigtsmæssigt. Men retten fungerer netop som »udviklingsformer« eller – omvendt – som »lænker«; ikke som *selvstændigt skabende kraft*. Radikale ændringer af retten er papirbestemmelser, hvis de ikke modsvares af tilsvarende samfundsmæssige kræfter, som det omtales i efterskriftet.

KAPITEL V

Retsvæsenets funktionærer

15. Juridisk uddannelse og retsvidenskab

Det retsvæsen hvis funktionmåde er beskrevet i det foregående, administreres i det væsentlige af en lukket klasse på ca. 10.000 mennesker, nemlig *juristerne*. Det hører derfor med til billedet af retsvæsenets funktioner og betydning af beskrive juriststanden.

Fælles for jurister – og betemmende for juristernes monopol på at administrere retsvæsenet – er en (ca. 6-årig) universitetsuddannelse.

Den officielle betegnelse er en uddannelse i *retsvidenskab*.

Betegnelsen er – på samme måde som en række af de mekanismer der er beskrevet i kapitel III – tilslørende (ideologisk). Det er klart at bevidstheden om at retsvæsenets administration er lagt i hænderne på mennesker der er uddannet i noget så uangribeligt som en »videnskab« er egnet til at stimulere tiltroen til retsvæsenets autoritet – og politiske neutralitet – og dermed styrke tilliden til retfærdigheden. Videnskabsideologien har historisk afløst den opfattelse der var dominerende i mange århundreders europæiske retshistorie, nemlig at retten var grundlagt eller dog inspireret af Gud. Den ideologiske funktion er den samme. Den amerikanske retsteoretiker Thurman W. Arnold beskriver på denne baggrund retsvæsenet som en slags menneskeskabt paradis:

»Betegnende for alle paradiser er at de adskiller sig fra virkelighedens erfaringer. Ellers var der ingen mening i at skabe dem. Derfor skal ingen blive forbavset over at der er så ringe overensstemmelse mellem rettens idealer og retslivets virkelighed. En

del af rettens opgaver er at fremstille idealer der repræsenterer den direkte modsætning til virkelig adfærd. ... Den opbygger en raffineret drømmeverden, hvor logik skaber retfærdighed. Den tillader os at betragte erhvervslivets overgreb gennem rosenrøde briller. Antagelsen om at det er rettens principper der styrer samfundet beror på at en sådan antagelse er nødvendig for drømmens logik«.

At retten styrer og bestemmer samfundslivet modsiges af de iagttagelser er gjort i kapitel IV. Retsvæsenets hovedfunktion er ikke at *styre* samfundet, men at *styrke* det, d.v.s. bevare, befæste og genskabe de eksisterende økonomiske magtforhold og *samtidig* administrere disse magtforhold gennem et retfædighedsfilter (kapitel III) der forestiller (objektiv) styring.

Denne dobbelthed har de fleste jurister antagelig ikke nogen klar bevidsthed om.

Både dobbeltheden og den almindelige ubevidsthed med hensyn til dobbeltheden er sammensatte fænomener som kan fortjene en nærmere uddybning.

Grundlæggende er det at selve begrebet »retsvidenskab« som betegnelse for den juridiske uddannelse er diskutabelt.

Langt størsteparten af juristuddannelsen er indføring i den såkaldte *retsdogmatik*, d.v.s. indlæring af (en del af) de regler der »gælder« i den forstand at de håndhæves af domstole og andre myndigheder.

Skemaet for beskrivelsen af retsregler er et udsagn af følgende type:

Dersom K, så F.

K betegner de kendsgerninger der er angivet i den pågældende retsregel; F betegner retsfølgen.

F.eks.: Hvis en person uagtsomt eller forsætligt beskadiger en ting der tilhører en anden, er den førstnævnte erstatningsansvarlig. Den skadegørende handling, uagtsomheden og forskellige andre objektive og subjektive krav udgør de betingende kendsgerninger, formlens K-side. Retfølgen – F-siden – er idømmelse af erstatningsansvar. Der kunne også være et spørgsmål

om andre retsfølger, f.eks. strafansvar; og hvis erstatningen ikke betales, træder der andre regler i funktion om tvangsinddrivelse, herunder udlæg og udpantning, der hver for sig kan gengives i K-F-skemaet.

Formlen »dersom K, så F« er mønsteret for den almindelige retsdogmatiske analyse og fremstilling af de gældende retsregler. Det grundlæggende juridiske paradigma.

Kan denne klarlæggelse, fremstilling og systematisering af de gældende retsregler kaldes (objektiv) »videnskab«?

Overfladisk set minder den beskrevne tankeproces om sædvanlig videnskabelig (herunder naturvidenskabelig) virksomhed. En væsentlig del af videnskabelig virksomhed er at indsamle og bearbejde erfaringsmateriale (empiriske data) og afprøve dem på grundlag af visse teoretiske antagelser; herved kan der ske en klargøring af de *årsagssammenhænge* som er både natur- og samfundsvidenskabernes grundlag og udviklingsbetingelser: Dersom K, så F.

Men formelen »dersom K, så F« betegner ikke nogen *årsagssammenhæng*; der er alene tale om en slutning i henhold til nogle postulater om det eksisterende normsystem (normativ sammenhæng); og grundlaget for juristernes virksomhed er ikke indsamling af almindelige empiriske data, men derimod studier i retsmyndighedernes hidtidige adfærd, tidligere domme og andre afgørelser på bais af de former der er beskrevet i kapitel III.

Der er altså tale om en »videnskab« der er begrænset til og lukket inde af den i forvejen eksisterende samling af juridiske antagelser og forestillinger.

Dette betyder igen at såvel studium og indlæring som juridisk praksis kan foregå *uafhængigt af de reale samfundsmæssige forhold*. Samfundets faktiske indretning, tilstedeværelsen af forskellige socialklasser (hvad enten man går ud fra et marxistisk eller ikke-marxistisk klassebegreb), bevægeligheden mellem socialklasserne, de faktiske magtforhold omkring ejendomsretten, grundlæggende samfundsmæssige konflikter og deres betydning, indgår ikke nødvendigvis i de juridiske ræsonnementer. Det juridiske studium kan fuldføres, og fuldføres af mange, uden at den

færdige kandidat har den fjerneste viden om de elementæreste samfundsmæssige (sociologiske, økonomiske, statistiske og historiske) forhold.

Carl Madsen skrev polemisk: »Social studpiditet og dækningsløs selvtilfredshed er en juridisk erhvervssygdom«. Egenskabene er indbygget i, ja fremelskes af selve den traditionelle »retsvidenskabelige« praksis.

Accepten blandt jurister af det indsnævrede – og ideologiske – videnskabsbegreb har ikke alene sammenhæng med at samfundsvidenskabelig teori og metode – ja, blot almindelig samfundsmæssig viden – er lukket ude fra det juridiske studium.

Der er flere yderligere træk ved retsvidenskabens praksis der gør det muligt at retsvæsenets funktionærer udstyres med både den mangelfulde samfundsforståelse og den ringe selvforståelse, som ligger i Carl Madsens udsagn.

For det første er den juridiske undervisning en autoritær indlæring som ikke kendes fra noget andet universitetsstudium. Den gør krav på en forbeholdsløs tilegnelse og nøjagtig gengivelse af slutningsmetoder og værdisystemer. Det altafgørende er den minutøst korrekte gengivelse af regelsystemets præcise indhold og den heri liggende forbeholdsløse accept af retssystemets værdiforudsætninger.

Et andet træk er en konsekvent *opsplitning* af enkeltreglerne i fagområder uden indbyrdes sammenhæng. Også denne atomisering bidrager til en vellykket fortrængning af den samfundsmæssige virkelighed.

Disse træk kan forklare at hovedparten af studerende og lærere er konsekvent *uengagerede* i de samfundsmæssige forhold der er retsstudiets genstand. Engagement anses for uprofessionelt, naivt eller ligefrem latterligt.

Den juridiske uddannelse er indføring i et normsystem hvis sandhedsværdi hviler i sig selv, i former der bevirker at den juridiske viden tildeles højere gyldighed end den ikke-juridiske indsigt. Den juridiske indsigt bestemmer virkeligheden, ikke omvendt (jfr. s. 67 og 75 og eksemplerne i det følgende).

Parallelt med at det katolske præsteskab i århundreder har

fastholdt de bestående magtforhold bl.a. ved hjælp af de hemmelige formler hvis mening ikke kunne efterprøves i virkelighedens verden, og hvis betydning var uigennemtrængelig for udenforstående, har retsvidenskaben på fortrinlig måde tjent til at sikre og stabilisere magtforholdene i det borgerlige samfund. Retsvidenskaben har fungeret som et af det borgerlige samfunds vigtigste konservative redskaber.

I den herskende retsvidenskab er hensynet til *det bestående* af altoverskyggende betydning.

En særlig teknik i juridisk tænkemåde og juridisk argumentation som tjener til at konservere det bestående er *selvbekræftende* ræsonementer eller påstande.

Et par eksempler vil vise ræsonnementstypen:

Det har i mange år været diskuteret om en tillidsrepræsentant som arbejdsgiveren har afskediget i strid med gældende regler har krav på at beholde sin stilling – eller arbejdsgiveren kan forlange ham fjernet mod at betale erstatning. Baggrunden for problemet er at tillidsrepræsentanter ifølge de gældende regler nyder en særlig *beskyttelse* overfor arbejdsgiveren. Dette har sammenhæng med tillidsrepræsentantens udsatte situation: Som kollegernes talsmand er det hans eller hendes opgave at stille krav til arbejdsgiveren. Hvis tillidsrepræsentanten skal kunne tale med nogen vægt, kræves det at han/hun har en vis retlig uafhængighed af arbejdsgiveren, først og fremmest en vis beskyttelse mod afskedigelse.

Hvis arbejdsgiveren fyrer en tillidsrepræsentant *i strid* med reglerne om tillidsmandsbeskyttelse, er der gode grunde der taler for at tillidsmanden skal kunne gennemføre et krav om at beholde sin stilling.

Men i arbejdsretlig praksis har man indtil 1980'erne næsten konsekvent accepteret arbejdsgiverens ret til at hindre tillidsmanden i at fortsætte sit hverv, *selv om* arbejdsgiveren har begået et retsbrud ved at afskedige tillidsrepræsentanten, og selv om tillidsrepræsentanten og hans organisation forlanger genansættelse. Tillidsmanden må så nøjes med en erstatning. Det juridiske hovedræsonnement er følgende:

»Det kan ikke med nogen rimelighed ventes, at den arbejdsgiver, der ved en kendelse er blevet tvunget til at genantage tillidsmanden, vil se med venlige øjne på ham, og således som talrige kendelser har udtalt, vil der utvivlsomt mellem de to personer være skabt et sådant modsætnings- og spændingsforhold, at tillidsmanden ikke kan regne med at få nogen særlig glæde af genansættelse i sin stilling«. (Allan Rise, Overenskomstfortolkning ved faglig voldgift 3. udg. 1975 s. 504).

Selv om altså arbejdsgiveren har begået et overgreb og tilsidesat de regler der sikrer den såkaldte »tillidsmandsbeskyttelse«, er *selve afskedigelsen* – selv om den er *uberettiget* – i sig selv et argument for at tillidsmanden ikke bør kunne fortsætte. I et par kendelser fra 1960'erne siges det således at genansættelse »ikke er stemmende med *nogen af parternes interesser*«. Men »parterne« kan ikke omfatte tillidsmanden – eftersom netop han og hans organisation kræver genansættelse. Postulatet er en juridisk – virkelighedsfortrængende – selvbekræftelse.

Et andet eksempel har vi fra den langsomme udvikling i kvinders rettigheder og beskyttelse mod overgreb. Siden gennemførelsen af lov af 4. marts 1921 der foreskriver »lige adgang« for mænd og kvinder til offentlige stillinger, har det været diskuteret om stat og kommune lovligt kunne diskriminere over for *gifte kvinder*. I mange år var den herskende retsvidenskabelige opfattelse at de offentlige myndigheder lovligt kunne forbigå en kvindelig ansøger med henvisning til at den pågældende var gift. Ræsonnementets udgangspunkt var at når der ikke for mænds vedkommende tages hensyn til om vedkommende er gift, burde der heller ikke tages hensyn til giftermål for kvinders vedkommende. Men hermed undervurderer man retsvidenskaben:

»Denne betragtning ville være afgørende, såfremt det at være gift var af samme betydning for en mands og en kvindes forhold i tjenesten; men dette er ikke tilfældet. Den omstændighed, at en kvindelig tjenestemand er gift, medfører erfaringsmæssigt ofte, især hvis der er børn i ægteskabet, at hun ikke kan hellige sig sine

tjenestepligter ligeså uforstyrret som en – gift eller ugift – mand«. (Poul Andersen, Dansk Forvaltningsret, 3. udg. 1956 s. 133 ...).

Med andre ord: Den eksisterende ulige fordeling af familielivets byrder er i sig selv et argument for at opretholde ulighed og diskrimination på andre områder. De retsvidenskabelige konklusioner blev først ændret i 1960'erne. Det kan hænge sammen med dels den voksende efterspørgsel efter arbejdskraft, dels de ændrede kønsroller, dels endelig (i sammenhæng hermed) den voksende kvindebevægelse.

Tilsvarende er den selvbekræftende – konservative – juridiske argumentation i tillidsmandseksemplet i 1980'erne langsomt blevet fortrængt af stærke krav fra fagbevægelsen. Virkeligheden har gradvis vundet indpas. Ikke på grund af retsvidenskabens indsats; på trods af den.

Retsvidenskabens indbyggede konservatisme kan slå efter i de gængse lærebøger. Ræsonnementstyper der anvendes den dag i dag kan – i visse tilfælde næsten ord til andet – genfindes i forrige århundredes lærebøger. I 1885 skrev Viggo Hørup en bidende kritik af isolationsfængsling:

»Blandt de pinsler, som den straffende skarpsindighed har opfundet i vore dage, er cellen den grummeste. Den rammer ånden hårdere end kødet. Med ensomhedens tungsind formørker den forstanden og stjæler modet samtidig med sundheden. Det er denne straf, der her i landet idømmes dem der mistænkes«. (Viggo Hørup, Med Mund og Pen s. 62).

Hovedpointen i kritikken er at isolationsarresten – frihedsberøvelse af *mistænkte*, d.v.s. før nogen straffedom er afsagt – i virkeligheden bruges som *middel* til at *fremtvinge en tilståelse* der kan bruges i den efterfølgende straffesag. Men i den retsvidenskabelige udlægning er det anderledes:

»I de lærebøger, professorerne skriver, får studerende at vide, at

denne straf ikke er nogen tortur. Det er den videnskabelige opfattelse af varetægtscellen, at den ikke er tortur ... Når de (studerne) har det til eksamen, forklarer de, at man bruger fængsel før dom for at afskære fangen fra at flygte og for at forhindre ham i at modvirke sagens oplysning« (smst.).

De ydre rammer for strafferetsplejen er ændret væsentligt siden 1885. Men ganske samme ræsonnement – og dermed forsvar for den lidelsesfulde isolation – anvendes den dag i dag, med nøjagtig samme »videnskabelige« begrundelse: Ikke noget tvangsmiddel, kun sikring af sagens forsvarlige opklaring.

Men det er et faktum at isolation ophører i det øjeblik den mistænkte aflægger *tilståelse* om det forhold han er sigtet for; der er med andre ord en nærliggende fristelse til at tilstå – for simpelthen at slippe ud af isolationen.

Alligevel fastholdes det at isolationen ikke bruges som middel til at fremkalde en tilståelse; politi og anklagemyndighed har videnskaben på deres side. Og trods overvældende psykiatrisk dokumentation for at (længere tids) isolation er psykisk tortur, benægter juristerne stædigt virkeligheden.

Den juridiske konservatisme med dens selvbekræftende virkelighedsdefinitioner kan føres tilbage til den borgerlige juras tidlige teoretiske skrifter. Den indflydelsesrige tyske jurist, Savigny gjorde sig til talsmand for at rettens »udvikling« skulle ske »organisk«, »durch innere stillwirkende Kräfte«, som lovgivningen ikke burde forstyrre. Lovgivningen kunne let blive »eine fruchtlose Corruption des Rechts«. (Se nærmere Juristen 1983 s. 256).

Tilsvarende synspunkter blev på samme tid – i begyndelsen af 1800-tallet – forfægtet af den toneangivende danske jurist, A. S. Ørsted, der så det som juristernes opgave at værne om »den naturlige ret« ved hjælp af »den videnskabelige lovkyndighed«:

»Jo mere den i samtiden gældende ret afviger fra *den naturlige tingenes tilstand*, jo mere den består af blot vilkårlige forskrifter, desto mindre vil den fremme folkets bedste« (smst. Udhævet her).

Den »naturlige tingenes tilstand « – som juristerne ifølge Ørsted skal værne om – er de eksisterende ejendomsforhold og den eksisterende magtfordeling i samfundet. Hvad denne praksis udviklede sig til i løbet af 1800-tallet har den tyske jurist Anton Menger beskrevet:

»Alle landes jurister har som følge af deres uddannelser og deres interesser en tilbøjelighed til at betragte sig udelukkende som tjenere og repræsentanter for de besiddende klasser ... Den overvældende majoritet har altid gået i de riges og de mægtiges tjeneste og repræsenterer disses virkelige interesser ...«

I den moderne udlægning er formuleringen neutral:

»Juristens rolle som retspolitikker ... er at fungere som rationel teknolog. I denne rolle er han hverken konservativ eller fremskridtsvenlig. Han stiller simpelthen som andre teknologer sin viden og kunnen til rådighed for andre, in casu de politiske magthavere. (Alf Ross, Om ret og retfærdighed s. 472).

Men den »juridiske viden og kunnen« er præcis så »konservativ« eller »fremskridtsvenlig« som den virkelighedsopfattelse der bestemmes af det juridiske univers. Og cirklen slutes i det omfang dette univers igen bestemmes af samfundets stærkeste økonomiske kræfter. I Danmark er der ikke nogensinde foretaget nogen systematisk undersøgelse af juristens retspolitiske medvirken; men det typiske billede er at toneangivende jurister finder afgørende betænkeligheder når der er spørgsmål om retsreformer der tager sigte på at lempe straffen for ejendomsforbrydelser, udvide ytringsfriheden, indskrænke erhvervslivets udfoldelsesmuligheder, kort sagt griber ind i klassestrukturen på en måde der kan anfægte den herskende klasses interesser så langt at det kan rukke ved dens magtgrundlag. Omvendt finder man retsvidenskabens repræsentanter i spidsen når der er spørgsmål om at justere den gældende lovgivning til fordel for erhvervslivet og andre repræsentanter for magteliten.

Et typisk eksempel: En fremtrædende jurist tager til orde imod lempelse af straffen for arbejdspladstyverier:

»Stærke hensyn taler for at anvende ubetinget fængselsstraf ved arbejdspladstyverier, der er en ringe opdagelsesrisiko og en stor fristelse. Der kan her være brug for at statuere eksempler for at afskrække dem, hvis modforestillinger mod arbejdspladstyverier er små – og dem er der nok en del af – og styrke holdningen hos dem, der ikke stjæler på arbejdspladsen« (Rigsadvokat Per Lindegaard, Ugeskrift for Retsvæsen 1970 B s. 175 ff).

Derimod er det nærmest utænkeligt at finde et udsagn af følgende type:

»Stærke hensyn taler for at anvende ubetinget fængselsstraf ved tilsidesættelse af lov om arbejdsmiljø/lov om miljøbeskyttelse/aktieselskabslovens/erhvervsretlige love i øvrigt. Der er en ringe opdagelsesrisiko, fordi kontrollen og tilsynet er ineffektivt, og der er en stor fristelse, fordi der er mange penge at tjene på lovbrud. Der kan derfor være brug for at statuere eksempler for at afskrække dem, hvis modforestillinger mod overtrædelse af loven er ringe – erfaringen viser at det drejer sig om ganske mange – og styrke holdningen hos dem der ikke tilsidesætter deres medmenneskers sikkerhed eller forgifter miljøet eller i øvrigt forvolder skade«.

Eksemplet, det autentiske, sammenholdt med det hypotetiske, viser to sammenhængende pointer:

For det første at juristers forudsigelser om en bestemt retstilstands »konsekvenser« er baseret på juriststandens fordomme, som end ikke forsøges eftervist med *viden*, men bygger på den frygt der næres af ukendskab til andre klassers livsforhold. For det andet er citateksemplet en illustration af juriststandens baste tilknytning til den økonomiske magtstruktur.

Det sidste punkt vender jeg tilbage til i de følgende afsnit. Det første er udtryk for at mange af juristernes antagelse om virke-

ligheden, herunder mulige konsekvenser af en bestemt fortolkning eller en bestemt lovændring, kan have *paranoide præg*. Det karakteristiske for den paranoide reaktion er at man forveksler det *mulige* med det *sandsynlige*. Den paranoide adfærd tager ikke hensyn til hvad der praktisk kan forventes på grundlag af rationelle sandsynlighedsvurderinger, men accepterer enhver teoretisk mulighed som handlingsbestemmende.

Det er, ud fra en abstrakt teoretisk bedømmelse, *muligt* at virkningerne af en human kriminalpolitik ville være at kriminaliteten steg; men i mange tilfælde er det ikke særlig sandsynligt. Og det er ikke rationelt at reagere med udgangspunkt i en hvilken som helst teoretisk mulighed – som end ikke søges verificeret.

Hvis man har et tilstrækkeligt pessimistisk og misantropisk livssyn, betyder en mangelfuld viden om de samfundsmæssige forhold at paranoiaen får temmelig uhindret plads i retsvidenskaben. I retsvidenskabsmandens egen selvforståelse er der tale om »rationel teknologi«, som Alf Ross udtrykte det i citatet foran. I bagklogskabens lys er det ikke vanskeligt at gennemskue den rationelle teknologi som fordomsfulde postulater når man læser følgende:

»... Den omstændighed, at en person ikke har formået at holde sig på den rette side af straffeloven, (indicerer) generelt mindre solide karakteregenskaber. Intet resocialiseringshensyn kan få os til at lukke øjnene for den kendsgerning, at disse personer – taget over én kam – ikke har krav på at anses som 1. klasses karakterer. De har vist en brist i deres karakter ...«.

Bemærkningerne blev fremsat af netop Alf Ross, som led i en kritik af det forslag til ændrede regler om straffede personers fremtidige adgang til at nyde og udøve såkaldte borgerlige rettigheder. Forslaget blev fremsat af straffelovskommissionen nogle år efter 2. verdenskrigs ophør. Kommissionens bærende idé var at rettighedsfortabelse kun burde indtræde i de tilfælde hvor selve den kriminelle handling kunne begrunde en nærliggende

fare for misbrug af de enkelte borgerlige rettigheder. Kommissionen byggede dette på den grundopfattelse at det måtte være i såvel lovovertræderens som samfundets interesse at få bragt den pågældende tilbage til et normalt samfundsliv hurtigst muligt (resocialisering).

De advarsler som Alf Ross – og andre – har udsendt i denne sammenhæng (og talrige andre hvor det ikke er lykkedes de konservative kritikere at bremse fremsatte reformforslag) har stort set altid vist sig at være fantasiprodukter. I tilfælde hvor forslagene er blevet bremset, kan man ikke vide om advarslerne var realistiske. Men når samme Alf Ross i 1973 betegnede det socialdemokratiske ØD-forslag som forsøg på *statskup*, er den paranoide tendens – i hver fald for den der er fortrolig med socialdemokratisk praksis – umiskendelig.

Det her omtalte eksempel er langt fra enestående. Tilsvarende paranoide antagelser om andres – særlig de besiddelsesløse klassers – onde hensigter ligger til grund for statsmagtens reaktioner over for den socialistiske arbejderbevægelse, som er beskrevet i afsnit 11. De grundlæggende motiveringer for de vellykkede politiovergreb var en række vildt overdrevne forestillinger om bevægelsens samfundsomstyrtende karakter, fjendebilleder som udsprang af den ulyksalige blanding af uvidenhed og frygt, en paranoia som også kan forklare Højesterets brutale fængselsstraffe over socialistlederne.

Flere andre af bogens eksempler kan forstås på samme måde, f.eks. miljømyndighedernes begrundelse for at nægte offentligheden adgang til viden om hvilke stoffer man tillader udledt i de danske farvande, jfr. afsnit 14.

Paranoiaen er udslag af *enkeltpersoners* irrationelle virkelighedsopfattelse. Hvordan kan paranoide ræsonnementer da komme til at præge en hel profession?

En del af forklaringen kan ligge i at det er en central bestanddel – eller i hvert fald en nærliggende følge – af den juridiske uddannelse og juridisk praksis at afsøge bevidsthedshorisonten for de *værst tænkelige muligheder* – som kun fantasien afgrænser. Dette er en typisk opgave for den juridiske rådgiver i forbin-

delse med affattelse af kontrakter og andre dokumenter: Alle eventualiteter, selv de fjerntliggende, skal tages i betragtning. Ingen muligheder for menneskelig nederdrægtighed må overses.

Dette, i kombination med den gennemgående meget ringe samfundsmæssige bevidsthed og viden og uudviklede sociale forståelse, fremelsker de paranoide træk som en nærmest uundgåelig bestanddel af juridisk tænkning.

Uafhængigt af paranoiaen i juridisk argumentation, træder den retsvidenskabelige forkærlighed for det bestående frem i næsten alle juridiske fremstillinger, såvel opslagsværker som lærebøger, og den slår igennem i både retspolitik og retsdogmatik. Forkærligheden for det bestående er ikke altid direkte artikuleret, men den er indirekte til stede som en permanent sangbund. Ind imellem forekommer der tanker eller forslag om ændringer af enkeltregler; men det der ønskes ændret fylder som regel kun lidt i sammenligning med det der accepteres som det er. Og en væsentlig del af de retspolitiske betragtninger der findes i juridiske lærebøger går ud på at forklare at reglerne har fornuftige formål og positive virkninger – uden at der findes det fjerneste videnskabelige belæg for de postulerede antagelser. Torstein Eckhoff skriver:

»Juristernes tilfredshed med det stof de behandler, spiller vel en større rolle som konserverende faktor end mange andre erhvervsgruppers tilfredshed som egne faglige traditioner. I særlig grad gælder det når tilfredsheden er kombineret med en tro på at de standpunkter som indtages er objektivt gyldige« (Kritisk Juss s. 57).

Denne forestilling om »objektiv gyldighed« får næring gennem overbevisningen om at den juridiske virksomhed er en *videnskab*. Selv om de fleste udsagn i juridiske lærebøger og andre juridiske tekster er udtryk for (politiske, undertiden paranoide og sjældent objektivt underbyggede) holdninger og vurderinger hos den enkelte forfatter, giver sprogbrugen i almindelighed indtryk af at der er tale om formidling af *ren viden*. Der benyttes f.eks.

vendinger som det og det »er« gældende ret eller at den eller den regel »findes« eller »gælder« eller »må antages at gælde«. Dette træk er særlig påpeget af nordmanden Ragnar Knoph (Oversikt over Norges Rett, s. 27).

Denne opfattelse af at juridiske udsagn er objektive konstateringer, skal sammenholdes med at den juridiske virkelighedsopfattelse ikke bygger på nogen systematisk eller pålidelig indsamling af data, men alene repræsenterer juriststandens (klasse)fordomme. Der er ingen synderlig forskel mellem politidirektør Crone (s. 68 ff) og hans 100 år yngre kollega, rigsadvokat Lindegaard (s. 107).

I denne forståelse er der heller ikke nogen væsentlig forskel mellem middelalderens teologiske magtfuldkommenhed og vore dages retsvidenskab. »Social stupiditet og dækningsløs selvtilfredshed« er fremtrædende i begge magtsystemer.

16. Retsvæsenets magthierarkier

De knap 10.000 erhvervaktive jurister i dette land har følgende funktioner

Ansættelsesområde:	Antal pr. 01.04.86:
Centraladministration	2.606
Undervisning og forskning	208
Domstole	527
Politi og anklagemyndighed	390
Statsamter og Københavns overpræsidium	165
Kommuner og amtskommuner	877
Grønland/Færøerne	52
Institutioner der modtager tilskud fra staten eller kommuner	150
Privat sektor (ekskl. advokatfirmaer)	871
Advokater og advokatfuldmægtige	ca. 3.400
Øvrig beskæftigelse	205
Arbejdsløse	299
Ialt	ca. 9.750

Oplysningerne er meddelt af Danmarks Jurist- og Økonom Forbund. Opstillingen tæller kun forbundets medlemmer. Men da organisationsprocenten på næsten alle områder (bortset fra advokater, hvor tallet er justeret) er nær de 100, er dette forbehold uden betydning.

Opstillingen kan sammenfattes i fire centrale funktioner.

For det første *det egentlige retsvæsen*, dvs. domstole, politi og anklagemyndighed som tilsammen beskæftiger knap 1.000 jurister.

For det andet *den øvrige offentlige virksomhed* (stat og kommune m.v.) som beskæftiger 3-4.000.

For det tredje *advokatstanden og anden privat juridisk rådgivningsvirksomhed*, 3-4.000.

Disse tre områder har gennem hele dette århundrede repræsenteret de dominerende juridiske arbejdsopgaver; men den indbyrdes talmæssige vægt har ikke været den samme gennem hele århundredet. Tallet for offentligt ansatte uden for det egentlige retsvæsen er steget markant, mens de to øvrige er steget beskedent.

Den fjerde gruppe, som talmæssigt ikke syner af meget, supplerer de tre hovedfunktioner, nemlig »undervisning og forskning« dvs. de direkte udøvere af »*retsvidenskab*«.

Hvert af de juridiske hovedområder fungerer i *hierarkier*, altså i magtpyramider med fåtallige, magtfulde ledergrupper og et stort antal »underordnede« – i forskellige lag og med forskellige magtbeføjelser – og med forskellige former for afhængighed af hierarkiets top – og med mulighed for at de mest velegnede med tiden kan avancere til en højere plads i hierarkiet.

Disse hierarkier er sat direkte i system inden for retssektoeren og den offentlige administration i øvrigt. Inden for *centraladministrationen* er hierarkierne opbygget på grundlag af det ministerialsystem som blev indført i 1848; de ændringer i den ministerielle (departementale) administration der siden har fundet sted er få og systemneutrale i forhold til hierarkiernes grundfunktioner. Det typiske ministerium forestås af en eller flere departe-

mentschefer; i næste lag ses en eller flere afdelingschefer, i næste lag en række kontorchefer (og i sjældne tilfælde en eller flere såkaldte ekspeditionssekretærer). Og i bunden af hierarkiet finder vi et stort antal fuldmægtige, som i visse sammenhænge suppleres med et endnu større antal ikke-juridisk uddannede assistenter.

Tilsvarende strukturer genfindes i andre dele af centraladministrationen, direktorater, styrelser, råd etc., og i den kommunale og amtskommunale administration. Betegnelserne kan variere (direktør, vicedirektør, vicekontorchef osv.); men den hierarkiske grundmodel er den samme.

Inden for *anklagemyndighed* og *politi* er lederne henholdsvis rigsadvokat og rigspolitichef; i næste lag kommer statsadvokater, politidirektør, politimestre, politiadvokater; og i den juridiske bund finder vi statsadvokatfuldmægtige og politifuldmægtige (som igen er overordnet det ikke juridisk uddannede personale).

Domstolshierarkiet er bygget op som formelt selvstændige enheder. Som det tidligere er beskrevet foreskrives det i grundloven at den enkelte dommer er selvstændig og uafhængig; han eller hun er i medfør af grundlovens § 64 »alene bundet af loven« (afsnit 10). Dette betyder bl.a. at en højerestående domstol ikke lovligt kan give pålæg til underordnede om hvordan denne eller hin sag skal behandles eller afgøres.

Men i realiteten har domstolshierarkiet samme grundlæggende funktion som de øvrige hierarkier, nemlig at sikre en centralisering af de væsentlige magtfunktioner.

I toppen af domstolshierarkiet har vi Højesteret som består af en præsident og (for tiden) 15 andre dommere. Højesteret fungerer i to afdelinger; i de fleste sager medvirker 5 dommere, i sjældnere tilfælde 7 dommere og undtagelsesvis et større antal. Højesteret har lange ferier, og da der i de fleste sager kun medvirker 5 dommere er der permanent 5 eller 6 friholdte dommere. Det betyder at den enkelte dommer på årsbasis i gennemsnit fungerer mindre end 3 dage om ugen. Da alle retsmøder slutter kl. 14, har den enkelte højesteretsdommer rigelig tid til anden beskæftigelse, som udnyttes i rigt mål.

Inden for Højesterets egne rækker opretholdes der et strengt hierarki. Dommerne er placeret i retten efter anciennitet, idet den ældste fungerer som retsformand; den yngste dommer gør det væsentlige arbejde, idet han (det er næsten altid en han, der er kun en enkelt kvindelig højesteretsdommer) voterer først og skriver domsudkast. Hierarkiet er så indarbejdet at Højesterets dommere også har deres spisepladser efter anciennitet.

Næsten alle Højesterets domme publiceres i Ugeskrift for Retsvæsen under redaktion af nogle af rettens medlemmer. Desuden sikres autoriteten i rettens afgørelser ved at de vigtigste (efter rettens formening) bliver kommenteret (også i Ugeskrift for Retsvæsen) af en af de dommere der har deltaget i pådømmelsen.

Det næste lag i domstolshierarkiet er *Østre og Vestre Landsret* som har hovedsæde i henholdsvis København og Viborg. Begge landsretter er opdelt i en række afdelinger med tre dommere i hver. Også her gælder anciennitetsprincipperne; men de er (navnlig i Vestre Landsret) betydelig mindre formalistiske end i Højesteret. Formerne overholdes dog også strengt i landsretterne. I en afdeling i Vestre Landsret forsøgte man i en periode at afskaffe dommerkapperne som efter afdelingens mening var en besværlig antikvitæt der gav en urimelig højtidelighed i retshandlingen. Det fungerede i nogle retsmøder; men da en advokat klagede til landsrettens præsident modtog afdelingen et pålæg om »forskriftsmæssig påklædning«.

Det nederste lag i domstolshierarkiet er *by- og herredsretterne*, også kaldet underretterne. Antallet er lidt under 100. I de større retskredse er der flere byretsafdelinger (således i København, Århus, Odense og Aalborg); i flere andre retskredse er der flere dommere (kriminaldommer, civildommer, fogeddommer). Til de enkelte retter er der knyttet et større eller mindre antal juridiske assistenter (*dommerfuldmægtige* eller *retsassessorer*) som dels udfører normale domstolsfunktioner til aflastning af dommeren, dels udfører de underordnede opgaver.

Hele retsvæsenet, herunder domstolsvæsenet, administreres overordnet af *Justitsministeriet*. Enhver udnævnelse og ethvert

avancement forstås af ministeriet. Hver eneste juridiske funktionær inden for retsvæsenet bliver omhyggeligt overvåget; hver enkelt har en personalesag, hvori de overordnede udtalelser fra karrierens første start til pensionsalderen omhyggeligt nedtegnes. Næsten alle dommere i Københavns Byret, Østre Landsret og Højesteret kommer fra Justitsministeriet. Ansættelse i Justitsministeriet anses som den sikre vej til et dommerembede. Dommere i provinsen kommer kun i beskedent omfang fra Justitsministeriet (afsnit 17). Provinsdommere udnævnes i almindelighed blandt dommerfuldmægtige og retsassessorer. Det er i praksis en forudsætning for at blive udnævnt til dommer at den pågældende dommerfuldmægtig eller retsassessor har været konstitueret i en af landsretterne og har »prøvevoteret« tilfredsstillende, dvs. at der fra vedkommende landsret er kommet en positiv bedømmelse af kandidatens kvalifikationer.

Udnævnelse af dommere i landsretterne og Højesteret sker efter en nøje aftalt procedure mellem landsretspræsidenterne, højesterets præsident og Justitsministeriet til sikring af at retsadministrationen udføres gnidningsfrit. Det sker næsten aldrig at dette system svigter. Så meget des voldsommere er reaktionerne når det undtagelsesvis sker, således da justitsminister Orla Møller i 1979 egenhændigt konstituerede den tidligere formand for folketingets retsudvalg, Per Gudme som dommer i Østre Landsret. Per Gudme – som var advokat – hørte ikke til den kreds af personer hvis adfærd var så gennemkontrolleret af hierarkiets top, at han var acceptabel som dommer. Under stort offentligt postyr – med et historisk enestående interview med Højesterets præsident i radioavisen – måtte konstitutionen trækkes tilbage. Den formelle begrundelse var en tidligere bøde for spirituskørsel. Men det afgørende til forklaring af de dramatiske reaktioner var det – uoverskuelige – angreb på det juridiske magtsystem.

Det er sjældent at retsvæsenets øverste repræsentanter træder ved siden af og falder ud af rollen som den højere retfærdigheds uangribelige vogtere. Men det sker. Og resultatet er højlydt afstandtagen, hvis fejltrinnet er så åbenlyst kompromitterende at det ikke kan skjules. Men i videst muligt omfang vil fejltrin blive

bagatelliseret.

Et eksempel på det første findes i den daværende højesteretspræsident Troels G. Jørgensens kommentar til kommunistloven under 2. verdenskrig trykt i *Juristen* 1941 s. 497. Loven – som bl.a. gav grundlag for internering af partimedlemmer og opløsning af partiet – har eftertiden bedømt som grundlovsstridig, men den blev blåstemplet af Højesteret efter præsidentens offentlige anvisninger. Indholdsmæssigt adskiller Troels G. Jørgensens artikel om kommunistloven sig ikke fra gængs »retsvidenskab«; argumenterne er af samme type som genfindes i talrige juridiske fremstillinger. Troels G. Jørgensen var en anerkendt juridisk forfatter og juridisk doktor. Og umiddelbart efter artiklens fremkomst rejste der sig ikke nogen kritik. Men efter besættelsens ophør, da også den herskende juristklasse måtte acceptere modstandsbevægelsen – som statsmagten havde bekæmpet nidkært i krigens første år – blev Højesterets præsident udstødt af det gode juridiske selskab. Hans forseelse bestod først og fremmest i at han *åbenlyst* overskred de rummelige grænser der bestemmer befolkningens tolerance over for retfærdighedsforkynnerne. Derved undergravede han den livsvigtige *tillid til retsvæsenet*. Den officielle ekskommunikation af højesteretspræsidenten foretog redaktionen af *Ugeskrift for Retsvæsen* umiddelbart efter besættelsens ophør i forbindelse med en redegørelse for den juridiske virksomhed 1940-45:

»... eet er der, som ikke kan forbigås i tavshed på dette sted. Lad være at »vedtagelsen« af den skændige lov af 22. august 1941 kan forsvares som et forsøg på at undgå, hvad man anså for endnu meget værre. Men vi burde i hvert fald være sparet for at se et *forsvar* for loven i et juridisk tidsskrift fra den, der beklædte den fornemste juridiske stilling i landet« (*Ugeskrift for Retsvæsen* 1945 s. 107.)

Troels G. Jørgensens indvending er helt karakteristisk for juristens selvførtæelse – han havde blot dyrket »retsvidenskab«:

»... Læseren af Juristen vil finde en *objektiv* holdt kommentar og intet andet. Hertil hørte undersøgelse af lovens forhold til grundloven i forskellige retninger med omtale af det i saa henseende relevante faktum. Og dette skulde det vel være et ret vigtigt emne at faa *klaret for retsanvendelsen*, der paa en gang stilledes overfor et helt nyt omraade, der ogsaa havde andre problemer...« (Ugeskrift for Retsvæsen 1945 s. 163).

Redaktionens svar er tilsvarende karakteristisk:

»Afgørende for vurderingen af den omtalte artikel i Juristen 1941, 497 kan kun være, hvorledes den måtte opfattes og virke, dengang den fremkom. Men dengang blev den almindeligt, selv af besindige jurister, opfattet som et forsvar for loven. Efter lovens karakter var det ikke påkrævet at medgive den en kommentar, og i indhold gik artiklen, navnlig indledningen, klart udover en strengt juridisk kommentar og syntes at stille sig på linie med lovforslagets ophavsmænd. Derfor måtte dens fremkomst fra den, der gerne skulde personificere ånden i landets højeste domstol føles som *smertelig*, for ikke at sige *beskæmmende*« (udhævet her).

Et eksempel på fejltrin der diskret neddysses leveres af en af Troels G. Jørgensens efterfølgere, nemlig Jørgen Trolle som var præsident for Højesteret 1971-75. Trolle var, ligesom Troels G. Jørgensen, en velanskrevet juridisk forfatter og juridisk doktor. Hans fejltrin bestod i at han umiddelbart efter at han var fratrådt som præsident for Højesteret påtog sig et – antagelig velbetalt – hverv for A. P. Møller og Dansk Undergrunds Consortium; i denne sammenhæng afgav han til rederiet et juridisk responsum hvis hovedpunkt var et forsvar for A. P. Møllers og DUC's – på det tidspunkt stærkt omtvistede – rettigheder over for den danske stat. Et engagement af den art er klart uforeneligt med hvervet som den højeste repræsentant for dommerstanden; en nylig afgået højesteretspræsidents udtalelser er selvfølgelig i allerhøjeste grad egnet til at påvirke domstole og andre retsinstanser som

måtte få spørgsmålet forelagt. Sagen er, på linje med Troels G. Jørgensen-sagen, egnet til at svække tilliden til retsvæsenets objektivitet og upartiskhed. Sagen blev udførligt omtalt i de (få) aviser der har kritik af autoriteterne som mærkesag, men dysset ned i de (mange) aviser som lever af af befæste de eksisterende magtstrukturer.

Advokatstanden er ikke organiseret i noget formelt hierarki. Advokathvervet er et liberalt erhverv. Der er tale om køb og salg af juridisk ekspertise, og enhver form for juridisk rådgivning falder inden for advokaternes erhvervsfunktioner. På visse områder udøves funktionerne i konkurrence med andre, f.eks. revisorer (skatterådgivning), ejendomsmæglere og pengeinstitutter (ejendomshandler og ejendomsadministration). Kun med hensyn til *rettergang* har advokaterne et egentligt monopol.

Et vist billede af advokatbranchens arbejdsopgaver og fordelingen af sagstyper kan man få på grundlag af offentliggjorte opstillinger af de forskellige indtægtskilder. I monopoltilsynets beretning om advokaterhvervet (1982) findes følgende opstilling:

Sagsart	Andel af samlet bruttosalær. %
Civile retssager	7,4
Straffesager	1,7
Ægteskabssager	2,3
Skattesager	0,5
Inkasso- og fogedsager	14,2
Dødsboer, konkursboer	14,0
Byggesager	1,2
Sager vedr. selskaber	10,5
Ejendomshandler	21,1
Lånesager og pantebreve	4,2
Ejendoms- og formueadministration	5,7
Kontrakter, ægtepagter og testamenter	2,7
Andre sager	14,5
I alt	100,0

Et nogenlunde tilsvarende billede fremgår af advokatrådets erhvervsudvalgs statistisk for 1984 (som særskilt sonderer mellem København og provinsen). Efter begge tabeller udgør advokatstandens bruttoindtægt ved opgaver omkring ejendomshandler, lånesager og inkasso samt ejendoms- og formueadministration lidt under halvdelen af bruttoindtægten i København og noget over halvdelen af indtægten i provinsen. Omvendt er det bemærkelsesværdigt at funktioner der i offentligheden opfattes som typiske for advokatvirksomheden, således forsvarerhvervet i straffesager kun indbringer 1,7 % af salærindtægten.

Egentlige hierarkier inden for advokatverdenen findes i det omfang en advokat ansætter medarbejdere, fuldmægtige eller yngre advokater; det forekommer i meget vidt omfang. Og også bortset herfra kan advokaternes forskellige forhold til den samfundsmæssige og økonomiske magt anskueliggøres som et hierarki, dog uden direkte magtbeføjelser for toppen over for bunden.

Illustration kan hentes i den københavnske advokatverden som tæller knap halvdelen af samtlige danske jurister der er beskæftiget med advokatvirksomhed.

I pyramidens top finder vi 5-10 celebre advokatkontorer, hvis chefer (og delvis også ældre medarbejdere) dels har meget høje indtægter (flere millioner kroner årligt), dels har stor indflydelse i kraft af bestyrelsesposter i økonomisk magtfulde selskaber og koncerner; de samme fåtallige advokater har også ofte en betydelig indflydelse i kraft af medlemskab af offentlige udvalg til lovforberedelse m.v.

Et typisk eksempel på den økonomiske indflydelse (foruden prestige og indtjening) der er samlet i de få topkontorer er hentet fra oversigten fra Greens Håndbog over dansk Erhvervsliv 1985. Oplysningerne vedrører to af cheferne i et af topkontorerne. De to advokater har tilsammen følgende bestyrelsessherv i børsnoterede selskaber:

F. Junckers Industrier A/S
Raychem A/S

Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck A/S
 Dansk Industri Syndikat A/S
 A/S De danske Spritfabrikker (næstformand)
 Det danske Stålvalseværk (formand)
 Grue & Co. A/S
 Nordisk Factoring A/S (formand)
 A/S Det kongelige Octr. Alm. Brandassurance Co.
 (formand)
 Kongelig Brand Livsforsikrings A/S (formand)
 A/S Dampskibsselskabet Svendborg
 A/S Det Københavnske Reassurance Co. (næstformand)
 Bella Center A/S
 Arnold Busck International Boghandel A/S
 General Electric Nuclair Medical A/S
 Skandinavisk Holding A/S
 Kurt Skare ApS
 Skandinavisk Tobaks Co. A/S
 Evopan Byggematerialer ApS
 A. Johnson & Co. A/S (formand)
 Monberg & Thorsen A/S
 H. H. Robertsen Nordisk A/S (formand)
 Implast Pladeskræderi A/S
 S. Dyrup & Co. A/S
 N. C. R. Danmark A/S (formand)
 Nynäs Olie A/S (formand).

Tilsvarende 5-10 oversigter kunne gives med hensyn til de øvrige topkontorer. Der er her tale om en ganske betydelig koncentration af magt og indflydelse.

I næste lag findes der omkring 20-50 veletablerede advokatkontorer med et solidt klientel. Disse kontorer gør sig gældende i mellemstore selskaber, men uden den samme prestige og nimbus som omgiver topadvokaterne. Overgangene er naturligvis glidende.

Bunden af pyramiden er en meget stort advokatgruppe med en usikker klientbasis. Forholdene er forskellige fra kontor til kon-

tor; men op imod halvdelen af de københavnske advokater lever af sager der har mindre økonomisk betydning, ejendomshandler og – navnlig – incassationer. Disse incassosager er meget dyre for debitorerne. Der er omkostninger (salærer) for hvert eneste retsskridt, lige fra den første rykkerskrivelse, over domfældelsen, til den endelige fogedforretning. Dette omkostningskrævende system medfører at de dårligst stillede i vidt omfang udgør den jævne advokats indtægtsgrundlag. Det er ikke klienten, men debitor der betaler de – i forhold til den oprindelige gæld – absurd høje regninger.

I sammenligning med mange andre lande – særlig England og U.S.A. – er danske advokatsalærer beskedne. Men for ikke-jurister som kommer i berøring med advokat drejer det sig om mange penge, sædvanligvis ikke under 1.000 kr. pr. arbejdstime (hvoraf nettohonoraret udgør omkring $\frac{1}{3}$). For nogle typiske advokatskridt er der fastsat salærtakster som i et vist omfang kræver godkendelse af monopolmyndighederne. Nogle godkendes af præsidenterne for retterne. Forslag og vedtagelser udarbejdes af bestyrelsen for den sammenslutning som advokater *skal* være medlem af (Advokatsamfundet), *Advokatrådet*.

Den salærpolitik der føres af Advokatrådet favoriserer i høj grad forretningsadvokaten, mens f.eks. salærerne for de advokater der beskikkes for sigtede i straffesager er så lave (under $\frac{1}{3}$ af det tilsvarende honorar for andre advokathverv) at der i praksis er tale om ren tilsætning for den advokat der påtager sig hvervet som beskikket forsvarer. Dette medfører (naturligvis) i praksis at kun få advokater påtager sig det dårligt betalte arbejde; og bortset fra en lille kreds af højt kvalificerede forsvarsadvokater som af idealistiske og faglige grunde påtager sig det ringe betalte arbejde, medfører skævheden at mange straffesager gennemføres på grundlag af et højst utilfredsstillende forsvar, med middelmådig faglig baggrund og ofte ringe forberedelse. Man kan ikke bygge retssikkerhed på idealisme alene.

Advokater har en uhyre veludviklet professionel selvtilfredshed og gruppesolidaritet. De enorme forskelle der eksisterer mellem advokatpyramidens bund og dens top anfægter ikke standens

korpsånd. Alle er »kolleger«. Også advokaten fra bunden oplever sig som et fuldgældigt medlem af advokatstanden. Han eller hun idealiserer – ligesom kollegerne fra pyramidens top – advokatvirksomheden som en »gerning« som smykkes med alle den borgerlige retsideologis omskrivninger og forvrængninger, »retssikkerhedens garantier«, »meningmands værn mod magtmisbrug« osv.

De store klasseforskelle inden for standen og de ulige indtjenings- og magtmuligheder accepteres jævnt hen. Hvordan dette er muligt er ikke undersøgt nærmere. Men det har antagelig en nær sammenhæng med den blanding af *personlighedsnedbrydning* og *persondyrkelse* der – som en side af det autoritære juridiske system – præger al juridisk virksomhed fra den første dag på universitetet. Den smarte snører den dumme. Enhver havner på den plads han eller hun har fortjent.

Det fjerde juridiske hovedområde – administrationen af uddannelse og »retsvidenskab« – er ikke længere formelt hierarkisk organiseret. Siden styrelsesloven af 1970 har universiteterne og de højere læreanstalters medarbejdere formelt lige stor indflydelse, uanset deres placering som professorer, lektorer, adjunkter eller stipendiater. Reformen i 1970 var netop vendt mod »professorvældet«.

Ikke des mindre fungerer der særdeles effektive magthierarkier inden for dette område. Udnævnelse og avancement forudsætter en faglig bedømmelse som i vidt omfang forestås af professorerne. Dette system sikrer i almindelighed opretholdelsen af de herskende faglige traditioner; og i praksis har en række professorer kunnet omgå styrelseslovens regler og forudsætninger, således at professorvældet i vidt omfang fortsat trives i bedste velgående.

Mellem de enkelte uddannelsesinstitutioner indbyrdes er der en udtalt, men klar hierarkisk fordeling. Københavns Universitet rangerer i henseende til prestige og betydning højere end Århus Universitet; det forekommer hyppigt at århusianske professorer søger til København; aldrig omvendt. Universitetsprofessorer har i almindelighed højere prestige end kollegerne på

handelshøjskolerne. Disse forestillinger er uden sammenhæng med de ansattes reelle kvalifikationer.

Blandt universitetsprofessorerne indbyrdes udspiller der sig en knivskarp konkurrence om magt og indflydelse både inden for og – især – uden for universitetsverdenen; dette gælder kampen om vellønnede og prestigegivende bestyrelsesposter og den, som regel velbetalte, juridiske rådgivningsvirksomhed (udarbejdelse af responsa), voldgiftshverv og deltagelse i lovforberedelsesarbejde. På den måde opstår der blandt professorerne en rangorden som er velkendt for juristverdenens inderkreds.

Retslivets hierarkier modsvares af hierarkier i samfundet. De forskelle i magt, penge og prestige der er indbygget i de juridiske hierarkier genfindes i samfundslivet uden for retsvæsenet. I pyramidens bund finder vi de helt marginaliserede, fanger, tvangs-anbragte, i næste lag mennesker på varig bistand, arbejdsløse, folke- og invalidepensionister. På trinnet ovenover har vi de ufaglærte og dernæst faglærte industriarbejdere og lavere funktionærer, småhandlende m.v., dernæst højere funktionærer og akademisk uddannede i begyndelseskarreren; og endelig i pyramidens top – der bliver smallere og smallere op efter – højere tjenestemænd, direktører og andre chefer og ejerne af landbrugs store hartkorn.

De forskellige socialklasser er ikke ligeligt repræsenteret i juriststanden. Ældre undersøgelser har vist at jurister (i endnu mere udpræget grad end øvrige akademiske erhverv) rekrutteres fra de højere – men ikke netop de højeste – socialgrupper, typisk den veletablerede middelklasse. De 16 medlemmer af Højesteret (1987) har ifølge Kraks Blå Bog følgende sociale baggrund (faderens erhverv):

Akademisk erhverv (læge, jurist etc.): 6
Bankdirektør: 1
Selvstændig erhvervsdrivende: 2
Tjenestemænd på højt ikke-akademisk niveau
(postmester, skoleinspektør): 3

Højere funktionær: 2

Ikke placerbare: (avlsbruger, assistent): 2

De samfundsmæssige og de retlige hierarkier afspejler ikke uden videre hinanden; men der er væsentlige sammenhænge mellem hierarkierne indbyrdes. Den der befinder sig i toppen af samfundshierarkiet har typisk topadvokater til sin rådighed; i bunden af hierarkiet må man nøjes med retshjælpen for ubemidlede. Reglerne om *fri proces* – dvs. vederlagsfri beskikkelse af en advokat (som betales af det offentlige) – afbøder ikke denne skævhed. Dels er det uhyre få medborgere der opfylder de økonomiske betingelser. Indtægtsgrænsen for en familie er (i 1987) 110.000 kr.; og det betyder at selv de ringeste stillede – f.eks. en familie hvor begge er på understøttelse – ikke opfylder de økonomiske betingelser for at få fri proces. Dernæst kan en advokat der beskikkes ikke forvente at få tilkendt et honorar der dækker vedkommendes arbejde med sagen.

På tilsvarende måde fungerer de højeste juridiske instanser først og fremmest på de velstillede – ikke mindst erhvervslivets – præmisser. Den der er involveret i store erhvervsretlige problemer får sin sag prøvet ved de øverste retsinstanser, mens de ringest stillede problemer (f.eks. konflikter med de sociale myndigheder eller Arbejdstilsynet) sjældent kommer længere end til de (underordnede) administrative organer.

Den juridiske teknik og retslivets praksis tjener i høj grad til at befæste og genskabe (reproducere) ikke blot de juridiske, men også de samfundsmæssige hierarkier – som naturligvis har deres oprindelige udspring uden for det juridiske univers.

17. Magthierarkiernes samspil og funktionsmåde

En særlig magt og indflydelse udgår fra de øverste dele af juristverdenens forskellige hierarkier. I forening udgør disse overord-

nede og betydningsfulde personer den såkaldte juridiske superstruktur. Den norske retssociolog Thomas Mathiesen som har introduceret begrebet (*Ideologi og motstand*, Oslo 1979) regner først og fremmest *Højesteret* og *det juridiske hovedstadsfakultet* (de juridiske professorer) med til superstrukturen. Superstrukturen er imidlertid mere omfattende, som det fremgår af beskrivelsen i det følgende. Med til superstrukturen hører først og fremmest *Justitsministeriet* og advokatpyramidens øverste top.

Forbindelseslinjerne mellem superstrukturens forskellige dele skabes først og fremmest gennem det advancements- og uddannelsessystem der er etableret for særlig karrierebevidste jurister. Dette system administreres af Justitsministeriet. Ved hver eksamenstermin tilbyder Justitsministeriet ansættelse af de juridiske kandidater der har opnået de højeste eksamensresultater. En høj eksamen – som udgør det centrale værdimål i jurastudiets univers – er først og fremmest et tegn på (men ikke nødvendigvis en garanti for) at den pågældende har de nødvendige karakteregenskaber: Han (eller noget sjældnere: hun) har let ved at indordne sig under og tilegne sig de juridiske værdinormer og besidder samtidig en personlig stræbsomhed der grænser op til det Carl Madsen kaldte »underdanighedsinstinktet over for magten«, parret med de nødvendige karriereambitioner.

Den efterfølgende uddannelse i Justitsministeriet er først og fremmest en *disciplinering* som drejer sig om menneskeligt og fagligt at leve sig ind i og forudberegne de overordnede reaktioner og synspunkter – og selv tilegne sig dem. Outsideren bliver hurtigt udskilt af det sociale og faglige fællesskab. Den der ikke hurtigt får de gængse handlemønstre ind i rygmarven bliver ekspederet ud af ministeriet allerede i løbet af et par år.

I vidt omfang er justitsapparatet selvsupplerende, og de indbyggede mekanismer til reproduktion af apparatet har vist sig så effektive at den grundlæggende arbejdsgang og grundtrækkene i disciplineringsprocessen (bortset fra de nytilkomne arbejdsopgaver) ikke har ændret sig væsentligt siden etableringen af Justitsministeriet i 1848. Justitsvæsenets administration er et af de områder der har vist sig mindst modtageligt for de demokratisere-

ringsprocesser der i øvrigt har gjort sig gældende i samfundet siden enevældens afskaffelse.

Indtil et stykke over midten af dette århundrede var Justitsministeriet det *fælles rekrutteringsgrundlag* for Københavns Universitet og Højesteret. Stort set alle juridiske professorer ved Københavns Universitet udnævnt før ca. 1970 har fået deres grunduddannelse i Justitsministeriet. Men også en række professorer udnævnt efter dette tidspunkt er udgået fra og/eller har en løbende tilknytning til Justitsministeriet.

Derimod er Justitsministeriet fortsat stort set eneleverandør til Højesteret. De sidste 100 år viser et uhyre ensartet karriereforløb for Højesterets dommere: Juridisk eksamen ved Københavns Universitet, ansættelse i Justitsministeriet, i forbindelse hermed ansættelse i anklagemyndighed, politi eller dommerekmbeder i provinsen, dommerstilling i Københavns Byret, dommerstilling i Østre (sjældnere: Vestre) Landsret eller høje stillinger i politi og anklagemyndighed (politidirektør, statsadvokat), og endelig: højesteretsdommer. Af Højesterets 16 medlemmer (1987) har de 15 gennemgået dette forløb.

Topfolkene i anklagemyndighed og politi (rigsadvokat og rigs-politichef) rekrutteres tilsvarende fra Justitsministeriet.

For de medarbejdere i Justitsministeriet der ikke når helt til tops er der sikre stillinger på mellemniveauet, dvs. som statsadvokater og politimestre eller landsdommere. Et fåtal af Justitsministeriets medarbejdere slutter karrieren i det private erhvervsliv, særlig i de store pengeinstitutters direktioner.

Magten til på denne måde at lede og fordele opgaverne inden for Justitsvæsenet i almindelighed og superstrukturen i særdeleshed tilkommer *Justitsministeriets juridiske ledelse*, som i praksis er indehaver af den øverste magt inden for Justitsvæsenet. Superstrukturens centrum. I perioder er det tilmed lykkedes Justitsministeriets departementschef at placere Justitsministeriets medarbejdere på tilsvarende chefter i andre ministerier, således i løbet af 1970'erne og 1980'erne i Kulturministeriet, Energiministeriet, Forsvarsministeriet og Statsministeriet. Justitsministeriet har også flere gange haft held til at få afgørende indflydelse på

valget af *Folketingets ombudsmand*. De tre første der fungerede i hvervet havde alle en fortid i Justitsministeriet; nr. 2 og 3 gik direkte fra ansættelse i ministeriet til hvervet som ombudsmand. Da der i 1986 var politisk flertal for en ombudsmand der ikke havde tilknytning til Justitsministeriet, udfoldede ministeriet – med den konservative justitsminister og hans partifæller som politiske talerør – intense bestræbelser på at besætte stillingen med en af ministeriets egne kandidater.

Til superstrukturen hører desuden det øverste lag i advokatpyramiden. Advokatrådet hører – ligesom politi, anklagemyndighed og domstole – under Justitsministeriet, og fungerer i praksis i tæt samarbejde med ministeriet.

Forbindelseslinjerne mellem superstrukturens forskellige lag fungerer i praksis ad mange forskellige kanaler, såvel formelle som uformelle.

Superstrukturens hovedpersoner har sædvanligvis hverv som censorer ved den juridiske eksamen ved Københavns Universitet og er dermed i høj grad medbestemmende ved udformningen af kravene til juristuddannelsen. I Juridisk Forening i København (og miniudgaverne i de større provinsbyer) samles superstrukturens repræsentanter til uformelle drøftelser. I Kriminalistforeningen foregår et tilsvarende samvirke.

Superstrukturens virksomhed består for det første i forskellige ceremonielle handlinger. Hermed forsøger man at opbygge eller genopbygge retfærdighedsideologien med henblik på at skabe den nødvendige tillid til eller dog respekt om retsvæsenets virksomhed. For det andet i praktisk magtudøvelse der tager sigte på at beskytte de eksisterende magtstrukturer.

Det kan diskuteres om disse »magtstrukturer« er juristelitens egne interesser eller om juristeliten fungerer til beskyttelse af de grundlæggende økonomiske interesser i samfundet. Al erfaring tyder efter min opfattelse på at juristeliten har sin magt netop i egenskab af talerør og tekniske rådgivere for magteliten i erhvervslivet.

I den direkte rådgivning af erhvervslivet har toppen af det professorale magtapparat funktioner af tilsvarende art som de

københavnske topadvokater (afsnit 16). Den mest magtfulde har hverv som bestyrelsesformand i to af landets største finansieringsvirksomheder (Handelsbanken og Byggeriets Realkreditfond) og medlemskab af bestyrelserne for en række store erhvervsforetagender. Tilsvarende – men ikke nær så omfattende og indtægtsgivende – hverv har enkelte andre kolleger.

I forlængelse af denne virksomhed er adskillige professorer dybt involveret i erhvervslivet gennem en mere eller mindre omfattende rådgivningsvirksomhed. Også i denne funktion er der kamp mellem professorerne indbyrdes, og den samme »erhvervslivets superprofessor« (Børsens Nyhedsmagasin 7. april 1986), som blev omtalt ovenfor, ligger også i spidsen med hensyn til afgivelse af responsa, voldgiftshverv m.v. til vederlag der svarer til en mangedoblet professorgage.

Sideløbende med disse funktioner står pyramidens top for væsentlige opgaver med hensyn til tilpasning af de *almindelige retlige betingelser* for erhvervslivets virksomhed og anden grundlæggende lovgivning. Denne lovgivning forberedes i almindelighed i ministerielle udvalg der bl.a. ofte bemandes med juridiske professorer. Denne virksomhed udøves i forening med repræsentanter for superstrukturens andre afdelinger, først og fremmest dommereliten. Som det er nævnt i afsnit 16, lægger hvervet som højesteretsdommer ikke beslag på den enkelte dommers fulde arbejdskraft. Alle fungerende højesteretsdommere har flere hverv ved siden af dommerembedet, herunder (vellønnede) voldgiftshverv og medlemskab af juridisk centrale lovforberedelsesudvalg.

Det er ikke altid muligt at skille de forskellige funktioner. Den juridiske mr. Hyde som den ene dag skriver en udredning til en erhvervsorganisation om et problem af betydning for organisationens medlemmer, optræder den næste dag som den uangribelige dr. Jekyll der offentliggør sit responsum i form af en objektiv redegørelse. At mr. Hyde er fast juridisk rådgiver for Assurandørsocietetet afskærer ikke dr. Jekyll fra at fungere som rådgiver for Justitsministeriet med hensyn til spørgsmål om forsikringslovgivning.

Desværre er det vanskeligt at analysere den juridiske superstruktur nærmere på grund af den store diskretion de rollehavende lægger for dagen. I slutningen af 1960'erne forsøgte de studerende at skaffe sig overblik over universitetsprofessorernes engagementer; men selv om der er megen rimelighed i at omfanget og indholdet af den private og offentlige virksomhed (som i flere tilfælde både arbejdsmæssigt og indtægtsmæssigt overskygger det egentlige professorhverv) bliver klarlagt, er kravet aldrig imødekommet. Her, som på mange andre af retslivets områder, må iagttageren drage sine slutninger på grundlag af de dele af isbjergene der tilfældigvis kommer til syne.

Indadtil eller nedadtil styrer superstrukturen de juridiske hierarkier på grundlag af de mekanismer der er beskrevet i afsnit 16. Normalt er karriereambitionen tilstrækkelig:

»At blive chef og få magt står stadig for mange embedsmænd som selve livets mening eller i det mindste meningen med at være embedsmand.

Det er der ikke noget mærkeligt i. Hele det system, embedsmanden virker i, peger i én retning: Opad. Man bøjer nok nakken, men det er netop fordi man stræber opad. Mod en højere løn naturligvis, men også mod selve chef-rollen og den betydning, den har i systemet. Måske er det sidste nok så vigtigt som det første. Lønnen ville næppe i sig selv kunne motivere så mange til at »gå ind i karrieren«, nej, det er snarere rollens betydning, der drager. Det er der heller ikke noget mærkeligt i. Hvem vil ikke gerne have større betydning og altså være en betydeligere person?« (Ulrich Horst-Petersen, Samfundsøkonomen 1985 nr. 5).

I det omfang de underordnedes karriereambitioner ikke i sig selv holder magtpyramiden i balance, træder magthierarkiernes lukkemekanismer i funktion: Loyalitetspligt, tavshedspligt og andre disciplineringsmekanismer har i praksis vist sig ganske effektive når underordnede satte spørgsmålstejn ved hierarkiernes funktioner. I de fleste tilfælde kan hierarkiet beskytte sig ved at forbigå

den eller de formastelige kritikere eller tømme de pågældendes stillinger for indhold. I alvorligere tilfælde har man afskediget de pågældende; og domstolene har konsekvent opretholdt den linje at en erklæret mistillid fra ledelsens side til den pågældende, eller postulerede samarbejdsvanskeligheder, uden nærmere dokumentation, godtages som en gyldig afskedigelsesgrund.

Overfor egentlige (historiske) forskningsopgaver til klarlægelse af retsvæsenets funktionsmåde følger justitsministeriet den praksis at kun håndplukkede forskere får adgang til materiale der kan danne grundlag for nogen form for kritisk analyse; illustrerende beskrivelser findes i Claus Brylids bog, *Historie og offentlighed*. Og selv overfor de håndplukkede forskere stiller Justitsministeriet betingelser som på forhånd umuliggør offentliggørelse af forskningsresultater der kan plette retsvæsenets uangribelighed. En tilladelse til at forske i retsvæsenets arkiver garderes med en håndfæstning der bl.a. går ud på at »Justitsministeriet inden offentliggørelse af undersøgelsen eller dele heraf får lejlighed til at gennemse det færdige manuskript og at forskeren efterkommer de anvisninger, som Justitsministeriet måtte fastsætte som betingelse for offentliggørelse og at forskeren i øvrigt efterkommer de yderligere vilkår som Rigsarkivet/?Landsarkivet eller Justitsministeriet måtte fastsætte i anledning af tilladelsen«.

Den juridiske superstruktur overlader intet til tilfældighederne. Alt hvad der ligger uden for superstrukturens herredømme anses for tilfældigheder.

Efterskrift: Og hvad så?

Vore dages borgerlige retssystem fremtræder i denne bog som et lukket og selvbekræftende system, omgærdet af stive ritualer og systembekræftende symboler, administreret på grundlag af virkelighedsfortrængende teori og praksis af personer der fungerer i fasttømrede hierarkier med en klar afhængighed – og tendenser til forstærkelse – af den eksisterende klassestruktur.

Er dette retssystem overhovedet modtageligt for forandringer?

Det kommer an på hvilken slags forandringer der tænkes på. Der sker hele tiden forandringer i retssystemet, på den måde at bestående regler ændres eller der indføres retsregler på områder der ikke tidligere har været retligt reguleret.

Spørgsmålet om foranderlighed er langt mere sammensat, når der er tale om forandringer i retsvæsenets *grundfunktioner*, dvs. de forhold der betinger retsvæsenets måde at fungere på og retsfunktionærernes adfærd, som den tidligere er beskrevet.

I overensstemmelse med de iagttagelser der er gjort i kapitel IV, er det klart at retsvæsenet indgår som en bestanddel af det samlede politiske system, dvs. de *former* hvori det samfundsmæssige (økonomiske og sociale) samkvem mellem mennesker finder sted. Det er påpeget at ændringer i disse former kan virke tilbage på – men ikke selvstændigt ændre – *indholdet* af de sociale relationer.

For at stille tankegangen på spidsen kan man forestille sig det tankeeksperiment at retsvæsenets klasseafhængighed (kapitel IV) blev forsøgt afskaffet ved lov. Som det er søgt påvist i afsnit 14, vil en sådan grundlæggende ændring være utænkelig, fordi retsvæsenets klassekarakter ikke bare afspejler den økonomiske og sociale magtfordeling, men er udtryk for fast indgroede forestillinger og handlemønstre hos retsvæsenets rollehavende.

Det harmonerer hermed at de grundlæggende ændringer i det politiske system (herunder retsvæsenet) der har fundet sted gennem de sidste par århundreder er udløst af ændringer i de økonomiske og sociale magtforhold. Både landboreformerne i slutningen af 1700-tallet, junigrundloven i 1849 og systemskiftet i 1901 er udtryk for at retsvæsenet tilpasser sig et økonomisk og socialt magtskifte. Magtskiftet *fremkaldes* ikke af et retligt dekret. De retlige former er en efterfølgende bekræftelse af de stedfundne ændringer i de grundlæggende magtforhold.

Dette betyder ikke at den juridiske virksomhed er indskrænket til i enhver henseende at afbilde samfundets økonomiske magtrelationer. Meget tyder på at retsvæsenet kan både fremskynde og forsinke et økonomisk og socialt udviklingsforløb. Om retsvæsenets påvirkning sker på den ene eller den anden måde – som fremskyndelse eller forsinkelse – afhænger særlig af om juriststanden kan identificere sig med og godtage det pågældende udviklingsforløb. I vore dages etablerede borgerlige samfund virker juriststanden i næsten enhver henseende som en konservativ kraft. Men i den begyndende industrialiserings periode var juriststanden en progressiv klasse. De udviklingsforløb der er skitseret i kapitel II (særlig s. 24 og 33) er udtryk for den fremvoksede markedsøkonomis behov for jurister. Virkeliggørelsen af den liberalistiske filosofi og retsstatsidéen betød at de gamle (feudalt prægede) samfunds grundlæggende relationer blev omskabt til retsforhold, der udgjorde grundlaget for juriststandens storhedstid. Juraen vandt frem på teologiens bekostning. Juristerne blev det borgerlige samfunds administratorer, og indtog efterhånden de magtpositioner som teologerne havde haft i det feudale samfund.

Det er karakteristisk at både den franske nationalforsamling og den grundlovgivende rigsforsamling herhjemme i høj grad var præget af jurister som fortalere for de grundlæggende retsreformer som kom til at udgøre grundlaget for både det borgerlige samfund og juriststandens magt og indflydelse.

De udviklingsmuligheder og udfordringer som vore dages krisehærgede borgerlige samfund står overfor har ikke nogen tilsva-

rende selvfølgelig appel til juristprofessionen. I takt med dette århundredes statslige intervention i markedets frihed (særlig s. 28 ff) er juriststanden gradvis ved at blive fortrængt fra det offentlige virksomhed. Økonomer, sociologer og – senere – en række andre samfundsvidenskabelige kandidatuddannelser gør det i stigende grad af med juristernes oprindelige embedsmandsmonopol. Det frie markeds grundlæggende spilleregler er juriststandens virkeområde; men til vore dages krisebehandling (statsinterventionisme, se afsnit 6 og 7) er jurister mindre egnede. Op til begyndelsen af dette århundrede var juristerne enerådende i statsadministrationen. I dag besættes omkring 50 % af de akademiske stillinger i den offentlige forvaltning med personer med en anden samfundsvidenskabelig uddannelse end den juridiske (jfr. s. 30).

Det væsentlige udviklingsspørgsmål er om de lukkemekanismer som tilsyneladende immuniserer selve det juridiske system overfor grundlæggende og strukturelle forandringer (kapitel V) kan overvindes. Dette forudsætter jurister som sætter sig ud over det gængse retsvidenskabelige forhold til virkeligheden, som identificerer sig med samfundets ringest stillede, og hverken lader sig lokke af de let tjente honorarer og den sociale prestige der er knyttet til erhvervslivets rådgivere eller bøjer sig for det juridiske systems autoritære disciplin, men reagerer på de udfordringer der ligger lige for hånden i det borgerlige samfunds krisesymptomer: De accellererende miljøødelæggelser, den voksende militarisering og produktion af masseødelæggelsesmidler, de voksende ernærings- og udviklingsproblemer for op mod $\frac{3}{4}$ af jordens befolkning («den tredje verden») og det hertil svarende overforbrug på den nordlige halvkugle, de voksende kriser i det internationale betalingssystem og erhvervslivets stadig mere desperate transaktioner, de stadige stramninger af arbejderklassens økonomiske betingelser og de stadig mere problematiske sociale og menneskelige samværsvilkår.

Den slags jurister findes. Om de på kortere eller længere sigt vil kunne få gennemslagskraft i forhold til det tungt bevægelige retsapparat og det politiske system som retsapparatet fungerer i,

er ikke til at sige.

Forudsætningen for en ændret juridisk praksis er en ændring af selve den juridiske bevidsthed, der indtil 1970'erne har været aldeles uimodtagelig for enhver samfundsteoretisk indsigt.

Men de nødvendige forandringer kan spores.

Jurister der sætter spørgsmålstegn ved den etablerede juristverdens grundlæggende værdinormer, har altid eksisteret. Men deres teoretiske virke og praktiske betydning er øget voldsomt fra 1970'erne.

Udgangspunktet og inspirationskilden er tydeligvis de netop omtalte samfundsmæssige krisesyntomer og de folkelige bevægelser der har rejst sig som reaktioner, særlig miljøbevægelser, fredsbevægelser, kvindebevægelsen og den delvise radikalisering af arbejderbevægelsen. Der kunne nævnes andre »bevægelser«, som på én gang kan rubriceres som krisesyntomer og alternativer, f.eks. BZ-bevægelse og andre fænomener, som i herskende juridisk sprogbrug, karakteristisk nok, anskues som »sociale uroligheder«. Udførlige analyser findes i den sociologiske litteratur.

Disse »bevægelser« indeholder en række forskellige udfordringer til retssystemet. På hver deres måde rummer de opgør med den etablerede juriststands grundlæggende værdinormer.

Fra juridisk side har der været reageret på flere af bevægelserne, dels teoretisk, dels praktisk.

Teoretisk har reaktionen givet sig udslag dels i en voksende *kritik* af den retlige ideologi, dels i en række studier der tager sigte på at *forklare* retssystemet, enten i almindelighed eller med henblik på enkelte sider af retssystemets virkemåde. Når den kritiske teori har givet sig af med at »forklare«, er der tale om en virksomhed der går ud over den traditionelle retsdogmatiske beskæftigelse med enkeltreglernes indhold (afsnit 15): Der efterlyses en sociologisk/økonomisk/kulturel *årsagssammenhæng* i form af rationelle forklaringer på retssystemets reaktioner i en række sammenhænge.

De studier der har set dagens lys – særlig i tidsskriftet *Retfærd* der blev grundlagt i 1976 – er i omfang og intensitet og kritisk holdning langt mere radikale end på noget tidligere tids-

punkt i det borgerlige samfunds historie. At denne aktivitet ikke er nogen tilfældig døgnflue bestyrkes af at helt tilsvarende teoretiske aktiviteter har gjort sig gældende i praktisk talt alle beslægtede retssystemer (Kritisk Juss, Kritische Justitz, Journal of Law and Society, Droit et Société, etc.).

Ikke mindst bemærkelsesværdige og revolutionerende er de kvinderetlige studier som fra slutningen af 1970'erne har vundet større og større udbredelse, såvel udenfor som – især – i de nordiske lande. Både i metode og praktiske resultater er der tale om dybtgående opgør med den juridiske konservatisme.

Jævnside med den teoretiske kritik har der været dyrket en juridisk praksis som på tilsvarende måde rummer en lang række (forsøg på) opgør med og kritik af det borgerlige retsvæsens fundamentale værdinormer. Det gælder herhjemme foreninger som KRIM, hvis formål er arbejde for en human kriminalpolitik, et arbejde som i praksis er mundet ud i en omfattende kritik af straffesystemet, Dansk Retspolitisk Forening, en række aktiviteter til sikring af offentligt ansattes ytringsfrihed, fagkritisk virksomhed på universiteterne, en række kritiske retshjælpsprojekter, osv.

Det billede der tegner sig i århundredets slutning er et intenst opgør mellem radikalitet og konservatisme i juraen.

Litteratur

Den følgende litteraturliste er selektiv. Jeg har ikke medtaget litteratur der belyser alle de konkrete eksempler der udgør bogens illustrationsmateriale. Kun grundlæggende tekster er medtaget, og i hovedsagen kun bøger, ikke tidsskriftartikler.

- Andersen, Helge*: Hvem ejer Danmark? (1963)
Andersen, Helge og L. Weber: Magtens mange mænd (1985)
Andersen, Johs.: Centraladministrationen og politisk magt i Danmark (1982)
Arnfred, Niels m.fl.: Stat og klasser under kapitalismen (2. udg. 1981)
Arnold, Thurman W.: The Symbols of Governments (London 1962)
Aubert, Vilhelm: Likhed og rett (Oslo 1964)
Aubert, Vilhelm: (red.) Sociology of Law (1969)
Aubert, Vilhelm: Rettens sosiale funksjon (Oslo 1976)
Blegvad, Britt-Mari: De juridiske eksperter i Eksperterne og magten (Kbh. 1975)
Bratholm A. og N. Sundbye (red.): Kritisk Juss (Oslo 1976).
Brixtofte, P.: Danmarks nye magthavere (Kbh. 1984).
Bryld, C.: Historie og offentlighed (Århus 1983)
Christensen, Bent og Preben Espersen: Retsforholdet mellem politikere og embedsmænd (Kbh. 1983)
Christiansen, Niels Finn: Arbejderbevægelsens forhistorie (Kbh. 1987)
Christie, Nils: Den gode fiende (Oslo 1984)
Clausen, Sven: Essays om naturret (Kbh. 1954)
Dahl, Tove Stang: Kvinnerett I (Oslo 1985)
Dalberg-Larsen, J.: Retssociologi. Problemstillinger og teorier (København 1973)
Dalberg-Larsen, J.: Retsvidenskab som samfundsvidenskab (Kbh. 1977)
Dalberg-Larsen, J.: Retsstaten, velfærdsstaten og hvad så? (Kbh. 1984)
Engberg, Jens: Til arbejdet! Liv eller død! (Kbh. 1979)

Engberg, Jens: Den internationale Arbejderforening for Danmark (Kbh. 1985)

von Eyben, W. E.: Domstolene og retsudviklingen (Kbh. 1975)

Fagkritisk front, Juristen og Samfundet (Århus 1973)

Fenger, O.: Gammeldansk ret (Århus 1983)

Fink, H.: Samfundsfilosofi (Århus 1975)

Friedmann, W.: The State and the Rule of Law in a Mixed Economy (London 1971)

Gomard, B.: Retsvidenskabens opgaver og særpræg (Kbh. 1978)

Green: Håndbog over dansk erhvervsliv (1985)

Greve, Vagn: Forstudier til Dansk Fiskal Strafferet (Stencil 1983)

Habermas, J.: Legitimationsproblemer i senkapitalismen (Kbh. 1975)

Habermas, J.: Borgerlig offentlighed (Oslo/Kbh. 1974)

Hansen, Bent: Lighed er frihed (Kbh. 1982)

Henrichsen, C. og Poul Andersen: Ytringsfriheden eksisterer – men for hvem? (Århus 1983)

Holm, Gretelise: Lov og ret – magtens medløbere (Kbh. 1983)

Hydén, H.: Rätten som instrument för social förändring (Lund 1982)

Hydén, H.: Rättens samhälleliga funktion (Lund 1978)

Jensen, Jørgen: Dansk socialhistorie (Kbh. 1978-81)

Jensen, Otto og Jørgen Jepsen: Ineffektiv bekæmpelse af økonomisk kriminalitet (stencil 1987)

Jepsen, Jørgen (red): Økonomisk kriminalitet (Kbh. 1980)

Kennedy, Duncan: The Reproduction of Hierarchies (Cambridge Mass. 1983)

Knoph, R.: Oversikt over Norges Rett (9. udg. 1987)

Krarup, Ole: Christiania-dommen med indledning og kommentarer (Kbh. 1977)

Krarup Ole: Arkivering af retfærdigheden (Juristen 1983)

Krarup Ole: Arbejdsretten (Kbh. 1980)

Kriminalforsorgens årsberetninger

Kruse, Sysette Vinding: Erhvervslivets kriminalitet (Kbh. 1983)

Larsen, Mihail: Grundrids af rettens idéhistorie (Ebeltoft 1983, stencil)

Lavindkomstkommissionens betænkning (946:82 med 18 arbejdsnotater)

MacPherson, C. B.: Demokratiets ansigter (Kbh. 1970)

Mathiesen, Thomas: Ideologi og motstand (Oslo 1979)

Mathiesen, Thomas: Makt og motmakt (Oslo 1982)

Mathiesen, Thomas: Retten i samfunnet (Oslo 1984)

Moe, Mogens: Straffesystemet (København 1976)
Neumann, F.: The Democratic and the Authoritarian State (N.Y. 1966)
Neumann, F.: The Rule of Law (London 1986)
Nielsen, Ruth: Arbejdsmiljøret (Kbh. 1985)
Parkinson, C. N.: Parkinson's lov (Kbh. 1958)
Pasukanis, E.: Almen retslære og marxisme (Kbh. 1975)
Pedersen, Ove K.: Videnskabsproblemet (1983)
Renner, Karl: The Institutions of Private Law and their Social Functions (1947)
Retfærd nr. 28: Den juridiske profession (1985)
Roepstorff, Lisbet: Det juridiske systems dominans i den kapitalistiske ideologi (Kurasje 1974)
Rosberg, B.: Ansvar og straf efter arbejdsmiljøloven (Kbh. 1981)
Ross, Alf: Om Ret og Retfærdighed (Kbh. 1953 og 1966)
Ross, Alf: Demokrati, magt og ret (Kbh. 1974)
Tamm, D. og J. U. Jørgensen: Dansk retshistorie i hovedpunkter (Kbh. 1983)
Thyssen, Ole og Mihail Larsen: Menneske ret (Kbh. 1983)
Wancher, Torben: Tendenser i nyere marxistisk retsteori (Kurasje nr. 12 1975)
Wancher, Torben: Forsamlingsfriheden og »Fælledslaget« (Århus 1979)
Weber, Max: Makt og byråkrati (Oslo 1971)
Vergès, J. M.: Den politiske retssag og retssagens politik (Kbh. 1971)
Vestergaard, J. (red.): Politi og politik – sociale uroligheder (Kbh. 1986)

Register

- adfærdsregler 20
- advokathvervet 118
- Advokatrådet 121
- Afghanistan 74
- aftaler 37
- afvigere 9
- aktionsretten 90
- analogi 57
- anklagemyndighed 112, 113
- anonyme vidner 47
- appel 19
- arbejde 37, 87
- arbejderbevægelsen 68
- arbejderklassen 26, 71
- arbejderregering 96
- arbejdsmarked 29
- arbejdsmiljø 94, 107
- arbejdsmiljøloven 29, 81
- arbejdspligt 38, 89
- arbejdsretten 19, 36
- argumentationsteknik 64
- avancement 125, 129

- Bacon, Francis 15
- basis 77
- bekendtgørelse 18
- bemyndigelse 17, 22
- bemærkninger til lovforlag 56
- bestyrelsesposter 119, 123
- bod 89
- borgerlig straffelov 43, 80
- borgerlige samfund 11

- by- og herredsretter 19, 114
- bøder 21, 81

- centraladministrationen 112
- civile sager 18
- common law 17

- demokratiske rettigheder 93
- departementschefer 112
- direktorater 113
- disciplinering 125
- dommerfuldmægtige 114
- domsmænd 18
- domstole 15, 27, 49, 112, 113
- dødsstraf 47

- EF 31, 58, 72
- EF-domstolen 32, 61
- ejendomsret 13, 34, 80, 84, 86
- embedsmænd 133
- enevælde 26
- erhvervsfunktioner, juri-
sters 111
- erhvervslivet 124, 127
- erstatning 20
- Estrup 70

- facadelegitimation 65
- fagforeninger 39
- familieret 40
- feudalisme 12, 34
- finansieringsformer 79

folkelige bevægelser 134
 folketinget 17, 55
 forandring af retssystemet 89, 131
 forarbejder til love 55
 foreningsfrihed 26
 forfatning 24
 forholdets natur 66
 forholdsnormer 20
 formål, lovens 56
 forsamlingsfrihed 26, 69
 forskning 130
 forsvar 43, 46
 fortolkning 55, 61
 fortolknings teorier 63, 105
 forvaltningsorganer 18
 fjendebilleder 109
 fri proces 124
 frihed 12, 24, 40
 frihedsberøvelse 51
 frihedsstraf 21, 45, 80
 fysisk afstraffelse 47
 Fælleden, slaget på 69
 fængsel 45

 generalpræventiver 44
 gennemførelsesforanstaltninger 17
 grundloven 17, 24, 87
 grænseværdier 95

 hierarkier 112
 husbondmyndighed 40
 hæfte 45
 Højesteret 19, 113
 håndhævelse 91

 idealistisk samfundsopfattelse 76

 ideologi 9, 68, 97, 98, 125
 incassosager 121
 individualprævention 44
 integration 62
 isolationsfængsel 67, 104

 junigrundloven 132
 juridisk argumentation 102
 jurisdiktion 15
 juristers erhvervsfunktion 111
 Justitsministeriet 114, 125

 kapital 37
 kapital og arbejde 90
 karriere 126
 klasse modsætninger 13
 konkurrence 26
 kollektiv overenskomst 37
 kolonimagt 72
 kommuner 31, 113
 kommunistloven 116
 kompetenceregler 22
 konsekvensargument 107
 konservatisme 102, 132
 kontrakt frihed 12, 22, 34, 78, 84
 kontrol 81, 89
 korporativ administration 39
 KRIM 135
 kriser 29
 kvinders ret 13, 41, 103, 134

 landboreformerne 10, 79, 132
 landsretten 114
 landsretter 19
 Landstinget 25
 laugsvæsen 11, 78
 legalitetsprincippet 27, 29, 59

legitimation 68
 liberalisme 12, 35, 39
 ligebehandling 27
 lighed 38, 40, 72
 lighed for loven 10
 Lomé-konventionen 73
 loven 55, 76
 lovgiverens hensigt 64
 lovhjemmel 42
 lovlydighed 9, 51, 54, 65
 lægdommere 18
 lønindkomst 87

magt 88
 magtanvendelse 21
 magtforhold 132
 magtkoncentration 120
 marked 26
 markedsökonomi 26, 35
 Marx, Karl 77
 matenalistisk samfundsopfat-
 telse 77
 miljø 29, 44, 133
 miljøbeskyttelse 107
 miljøloven 30, 91
 miljøsager 81
 ministerium 112
 monopollovgivning 35
 Montesquieu 15, 26
 moralske regler 8
 multinationale selskaber 73

narkosager 47
 Nicaragua 75
 nævninge 18

objektiv fortolkning 63
 objektivitet 15
 offentlighed 25, 93

offentlig ret 23
 omfordeling 85
 ordlyd, lovens 56, 62
 organisationer 39, 71, 89, 94
 overbygning 77
 overførselsindkomst 87

parlamentarisme 70
 Pio, Louis 68
 politi 112, 113
 politiagenter 47
 politik og ret 58, 66, 68, 71
 pragmatiske hensyn 56
 privat ejendomsret 43
 privatisering 30
 privatlivet 41
 privatpersoner 23
 privatret 78
 privilegier 14
 procesregler 21
 produktionsmidler 89
 professorer 112
 præventiver 44

rammelov 17, 29
 reformer 132
 regeringen 17
 reglement 18
 resocialisering 109
 responsa 123
 retfærdighedsbegrebet 50, 68,
 79, 99
 retsassessorer 114
 retsgrundsætninger 16, 66
 retskilder 14
 retsplejeloven 21
 retspolitik 106
 Retspolitiske, Forening 135
 retssikkerhed 33

retsstat 26, 42
 retsvidenskab 98
 rettighed 14
 Rom-traktaten 32, 59
 rådgivning 84

 salær 121
 samfundsøkonomi 85
 sandsynlighedsvurde-
 ringer 108
 sanktioner 20, 49
 sanktionsregler 21, 42
 selvbekræftelse 102
 skatteunddragelse 83
 social baggrund, domme-
 rens 123
 social bistand 87
 social slagside 80
 socialstaten 28
 sprog 51
 statsbegrebet 23
 straf 18, 20, 42, 80
 strafcelle 52
 straffesager 121
 subjektiv fortolkning 63
 subjektiv ret 14
 suverænitetssafgivelse 58
 systemskiftet 132
 sædvane 16
 særlovgivningen 80
 Sø- og Handelsretten 19

 tillidsmandsbeskyttelse 102
 tilskud 85
 Treholt-sagen 58
 tvang 21

 tyveri 21, 44, 80

 udeladelser 54
 udnævnelse af dommere 115
 udøvende magt 17
 udvidende fortolkning 57
 Ugeskrift for Retsvæsen 114,
 116
 u-landshjælp 72
 ulighed 11, 80, 84
 underkastelse 51
 underretter 19, 114
 universitet 98, 126
 uskrevne retskilder 16, 66

 valgret 25
 varetægtsfængsling 47
 vareudveksling 33
 vedtægt 18
 velfærdsstaten 28
 videnskabsideologien 98
 Vietnam-krigen 74
 virkelighedsopfattelse 67, 75,
 108
 voldgift 22

 ydelser 88
 ytringsfrihed 26, 94

 ægteskabsloven 41

 økonomisk frihed 12
 økonomiske magtforhold 73

 årssagssammenhæng 100